

Het rapport van de onderzoekscommissie misbruik
Castrum Peregrini 1942-1986

mr. F.G. (Frans) Bauduin
mr. M.J. (Martien) Diemer
dr. S.B.L. (Sonja) Leferink

Copyright © 2019 Frans Bauduin,
Sonja Leferink, Martien Diemer
Typografie en zetwerk Irma Hornman, Studio Cursief

Inhoud

- 1 De aanleiding, de onderzoeksopdracht, de onderzoeksopzet 5
 - 1.1 De aanleiding 5
 - 1.2 De onderzoeksopdracht 6
 - 1.3 De onderzoeksopzet 9

- 2 Seksueel misbruik, machtsmisbruik, grensoverschrijdend gedrag 14
 - 2.1 Strafbaarstelling van seksueel grensoverschrijdend gedrag 14
 - 2.2 Artikel 248bis van het Wetboek van Strafrecht 14
 - 2.3 De artikelen 239, 243, 246 en 247 van het Wetboek van Strafrecht 15
 - 2.3 Artikel 249 van het Wetboek van Strafrecht 16
 - 2.5 Verjaring 16

- 3 Het idee en de praktijk van de pedagogische eros 18
 - 3.1 De pedagogische roeping van Wolfgang Frommel 18
 - 3.2 Geheimhouding 18
 - 3.2 De omgang met vrouwen 19
 - 3.4 De stamboom 20

- 4 Castrum Peregrini: de kring 22
 - 4.1 Wolfgang Frommel 22
 - 4.2 Bergen N.H. 23
 - 4.3 De Quakerschool in Ommen 24
 - 4.4 Hotel Genueser Schiff in Hohwacht 28
 - 4.5 Herengracht 401 29
 - 4.6 De school in Werkhoven 33
 - 4.7 De Komturei 35
 - 4.8 Prinsengracht 37
 - 4.9 Terug naar de Herengracht 38

- 5 Ervaringen van personen met wie de commissie heeft gesproken en ervaringen uit andere bronnen 42
 - 5.1 Ervaringen van personen met wie de commissie heeft gesproken 42
 - 5.2 Ervaringen uit andere bronnen 53

- 6 Informatie over en kennis van seksueel misbruik, machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag 57

- 7 Hulp, erkenning en genoegdoening 62
 - 7.1 De drempel om te melden 62
 - 7.2 Hulp en genoegdoening 63
 - 7.3 Erkenning 64

- 8 Conclusies en aanbevelingen 65
 - 8.1 Conclusies 65
 - 8.2 Aanbevelingen 69

Noten 72

Bijlagen 78

- 1 De onderzoeksopdracht 78
- 2 Chronologie 82
- 3 Lijst van personen 89
- 4 Bronnen en literatuur 92
- 5 Verantwoording 96
- 6 Over de commissie 101

1 De aanleiding, de onderzoeksopdracht, de onderzoeksopzet

1.1 De aanleiding

Op 10 juli 2017 verscheen een uitgebreid artikel in *Vrij Nederland* van de hand van drs. F. B. M. (Frank) Ligtvoet.¹ Nog dezelfde dag reageerde het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini op haar facebookpagina als volgt:

‘In *Vrij Nederland* lezen wij vandaag voor het eerst van deze moedige openbaarmaking van fysiek en geestelijk misbruik in groepsverband. Waar mogelijk willen wij Frank Ligtvoet en eventuele andere betrokkenen steun bieden en meewerken aan verder onderzoek en openbaarheid van dit verleden van Castrum Peregrini.’²

In een uitvoeriger verklaring van het bestuur op dezelfde dag werd de hoop uitgesproken dat op dit verleden meer licht zou worden geworpen, enerzijds met de publicatie van de briefwisseling tussen de Duitse dichter en grondlegger van Castrum Peregrini,³ Wolfgang Frommel, en Buri Wongtschowski, een van zijn vrienden, anderzijds met de biografie over Gisèle van Waterschoot van der Gracht.⁴

Kort na de publicatie van deze verklaring werd in augustus 2017 een ‘research council’ onder voorzitterschap van de Utrechtse hoogleraar prof. dr. R. (Rosemarie) Buikema in het leven geroepen. Deze onderzoeksraad zou een ‘research agenda’ opstellen.⁵ In het vierde kwartaal van 2017 stelde het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini een vertrouwenspersoon aan en ontving Frank Ligtvoet een uitnodiging voor een gesprek met leden van het bestuur.

In oktober 2017 verscheen de briefwisseling tussen Wolfgang Frommel en Buri Wongtschowski (verder: Buri). Met de publicatie van de biografie over mevrouw M. G. M. J. (Gisèle) van Waterschoot van der Gracht (verder: Gisèle) in september 2018 werd de roep om een onafhankelijk onderzoek naar seksueel misbruik en machtsmisbruik luidder. Zo kwam de zoektocht naar een onafhankelijke commissie met een daarbij horende onderzoeksopdracht in een stroomversnelling.⁶ De door dr. A. J. (Annet) Mooij geschreven biografie over Gisèle bevat met name in het achtste en negende hoofdstuk verklaringen over en getuigenissen van grensoverschrijdend gedrag, seksueel misbruik en machtsmisbruik.

Op 12 december 2018 verzocht het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini mr. F. G. (Frans) Bauduin het onderzoek te leiden. Aan de onderzoeksopdracht werd op ver-

zoek van de voorzitter van de Onderzoekscommissie Misbruik Castrum Peregrini '42-'86 (verder: de commissie) toegevoegd dat de commissie bevoegd was om aanvullende vragen te formuleren, te onderzoeken en te beantwoorden. Vervolgens heeft de voorzitter de twee overige leden en de secretaris verzocht aan het onderzoek deel te nemen. Meer informatie over de samenstelling van de commissie is te vinden in bijlage 6. De commissie is op 7 januari 2019 met haar werkzaamheden begonnen.

1.2 De onderzoeksopdracht

De onderzoeksopdracht luidt als volgt:

‘De commissie doet onderzoek en stelt een feitelijke reconstructie op van de aard en omvang van seksueel misbruik door Wolfgang Frommel en zijn directe omgeving. Het onderzoek moet inzicht bieden in de omstandigheden waarin het misbruik heeft plaatsgevonden en indien mogelijk verantwoordelijkheden benoemen. Het onderzoek heeft tot doel bij te dragen aan erkenning van al diegenen die door misbruik leed hebben ondergaan.’

Eerder is er al op gewezen dat de commissie bevoegd is om aanvullende vragen te formuleren, deze te onderzoeken en te beantwoorden. In ieder geval besteedt de commissie aandacht aan het gedachtegoed van Stefan George, een Duitse dichter die als het grote voorbeeld gold voor Wolfgang Frommel.

Periodisering

Wie de geschiedenis van de kring rondom Wolfgang Frommel overziet, ontkomt niet aan het gegeven dat tussen 1942 en 1986 en zelfs daarna sprake is van verschillende tijdvakken. Een periodisering is van belang voor dit onderzoek omdat elk tijdvak iets zegt over de wijze waarop het gedachtegoed van Wolfgang Frommel werd beleefd en tot uitdrukking kwam in de pedagogische eros. De commissie beperkt zich tot Nederland.

EERSTE TIJDVAK

De eerste periode begint al voorafgaande aan de Duitse bezetting van Nederland. In Ommen op de Quakerschool en in Bergen N. H. zocht en rekruteerde Wolfgang Frommel zijn eerste Nederlandse volgelingen. In Ommen had hij onbeperkt toegang dankzij de aanwezigheid van twee leerkrachten die tot de Duitse vrienden van Wolfgang Frommel behoorden: Billy Hilsley en Buri. Zo kwam hij in contact met Claus Bock, Peter en Manuel Goldschmidt, Daniël Boeke en Clemens Bruehl. In Bergen voelden Chris Dekker, Vincent Weyand en Jaap (Reinout) van Rossum du Chattel zich het sterkst tot het gedachtegoed en de persoon van Wolfgang Frommel aangetrokken. Hij leerde hen kennen via de dichter Adriaan Roland Holst. In Bergen kreeg hij onderdak van M.T.J. (Ethä) Fles, een bejaarde kunstcritica en schilderes die zijn aandacht en gezelschap hogelijk op prijs stelde.

TWEEDE TIJDVAK

De Duitse bezetting betekende geen abrupte breuk voor het netwerk dat Wolfgang Frommel in Nederland aan het opbouwen was. In 1942 vaardigde de bezetter gaandeweg straffere maatregelen uit. Voor de Joodse adepten van Wolfgang Frommel moesten onderduikadressen worden gevonden. De Joodse Billy Hilsley was als Brits staatsburger al geïnterneerd en zijn Britse paspoort bood hem bescherming tegen deportatie naar een vernietigingskamp. Voor anderen moesten onderduikadressen worden gezocht. Dat gold met name voor Buri, Claus Bock en Clemens Bruehl en daarnaast ook voor Thomas Maretzki en Liselotte Brinitzer, leerlingen van de Quakerschool die geen boodschap hadden aan de voorzichtige en afwachtende houding van de leiding van hun school.

Uit de latere verhalen van Gisèle maken vrienden van haar op dat het verzoek om aan de Herengracht 401 in Amsterdam onderduikers op te nemen van Adriaan Roland Holst kwam.⁷ Daar begint het tweede tijdvak waarin Buri en een half jaar later Claus Bock op de Herengracht 401 'ondergronds' gingen en Wolfgang Frommel en Gisèle zo goed en zo kwaad mogelijk een normaal leven onder abnormale omstandigheden probeerden te leiden. Een in veel opzichten ideale situatie voor Wolfgang Frommel om met het lezen van gedichten zijn gedachtegoed en de pedagogische eros stevig te verankeren bij de twee onderduikers, die geen enkele keuze hadden, en bij de nieuwe lichting kringgenoten die zich in de belangstelling van de Duitse dichter mochten verheugen. Bovendien ideaal om zijn netwerk in Amsterdam uit te breiden: Haro op 't Veld, Simon van Keulen, Emanuel Zeylmans van Emmichoven, Heinz Aufrecht en Coen Stibbe, ook bekend als Corrado Hoorweg,⁸ vonden, net als de broers Goldschmidt, die hij al kende uit Ommen, de weg naar de Herengracht 401. Het merendeel nog minderjarig in die periode.

De bevrijding sloot dit tweede tijdvak af. Voor Wolfgang Frommel had de bezettingstijd zo ook haar goede kanten gehad. De nieuwe vrijheid betekende echter dat de Herengracht 401 uiteenviel. Zelf vertrok Wolfgang Frommel naar het buitenland. Of hij ooit zou terugkeren naar Amsterdam en zo ja, wanneer, was in de vroege zomer van 1948 een open vraag.⁹

DERDE EN VIERDE TIJDVAK

Zijn terugkeer in 1952 viel samen met het begin van verhouding tussen Gisèle en de Amsterdamse burgemeester mr. A. J. (Arnold) d'Ailly die elkaar op 21 juli 1952 hadden leren kennen. Met nog steeds de Herengracht 401 als uitvalsbasis verplaatste de kring rondom Wolfgang Frommel zich naar Bergen, naar het Duitse Hohwacht, naar een pand in de Beulingstraat, een zijstraat van de Herengracht, en dankzij de aanwezigheid van Buri en Billy Hilsley was Wolfgang Frommel vaak te gast in Ommen. Daar had hij in de hoeve Bargsigt een nieuwe bejaarde gastvrouw, Selina Pierson-Andrée Wiltens. Na haar overlijden in 1965 liet zij de op initiatief van Wolfgang Frommel in 1958 opgerichte Stichting Castrum Peregrini haar huis en inboedel na. De verhouding tussen Gisèle en Arnold d'Ailly kreeg een nieuwe wending toen zij eind 1956 gingen samenwonen. Ook al was Arnold d'Ailly niet meer een van de hoogste gezagsdragers van de

hoofdstad, Wolfgang Frommel moet hebben beseft dat hij op zijn tellen moest passen. Dat bleek in de loop van 1961 toen Arnold d'Ailly met behulp van zijn contacten bij het Openbaar Ministerie en bij het ministerie van Justitie ervoor zorgde dat een jongen van twaalf jaar die door Wolfgang Frommel uit Marokko naar Amsterdam was gehaald, weer huiswaarts keerde.

VIJFDE TIJDVAK

Na het overlijden van Arnold d'Ailly eind 1967 bracht Gisèle steeds langere periodes door in haar onderkomen, een verlaten klooster op het Griekse eiland Paros en bezocht ze haar familie in het buitenland. Wolfgang Frommel reisde heel Europa af om artikelen te verzamelen voor het toenmalige pronkstuk van de Stichting Castrum Peregrini, het tijdschrift *Castrum Peregrini*. Met de aankoop door de Stichting Castrum Peregrini van de zogeheten Komturei aan de Oudezijds Voorburgwal, ook in Amsterdam, in 1968 ontstond vanzelf een scheiding tussen de Herengracht en de nieuwe behuizing van onder meer de uitgebreide bibliotheek van Wolfgang Frommel. De Komturei werd de ontmoetingsplaats voor de kring rondom Wolfgang Frommel en zou dat blijven tot ver na zijn overlijden in 1986.

Naast de al oudere takken van de stamboom werden nieuwe volgelingen gevonden in Beverweerd, de nieuwe vestigingsplaats van de Quakerschool. Met name de al eerdergenoemde Billy Hilsley en Ian Gulliford lieten zich daar kennen als leraren die seksuele contacten met leerlingen niet uit de weg gingen. Daarbij nauwelijks gehinderd door de leiding en het bestuur van de school. In de Komturei was het tot in de jaren tachtig een komen en gaan van nieuwe voor de kring gerekruteerden. Wolfgang Frommel kampte aan het eind van zijn leven met een steeds slechter wordende gezondheid. Hij had een rolstoel nodig, begon tekenen van dementie te vertonen en had uiteindelijk dag en nacht verzorging nodig. Zijn ziekbed en zijn overlijden luiden het einde van dit vijfde tijdvak in.

ZESDE TIJDVAK

Na 1986 viel de kring rondom Wolfgang Frommel uit elkaar. Als een van de eersten haakte Billy Hilsley af. Hij bleef vanuit zijn torenkamer van kasteel Beverweerd het middelpunt van een groep bewonderaars. Ook na zijn overlijden in 2003 bleef een trouwe schare de bij leven populaire muzikleraar eren.¹⁰ Als oud-bestuurslid van de Stichting Castrum Peregrini zal hij weinig hebben gemerkt van de perikelen in het bestuur aan het begin van deze eeuw. Daar vond een verbeterde strijd plaats tussen de oude garde en nieuwe bestuursleden die de Stichting Castrum Peregrini een andere draai met nieuwe doelstellingen wilden laten maken. Dat daar ook afscheid van het gedachtegoed van Wolfgang Frommel (met inbegrip van het staken van de financieel nauwelijks meer te dragen uitgave van het tijdschrift) onderdeel van was, zorgde voor nieuwe afsplitsingen.

Tijdvak	Omschrijving
1939-1942	Netwerken in Eerde, Bergen N. H. en Amsterdam
1942-1945	Onderduikperiode
1945-1952	Onzekerheid over de toekomst van de kring in Nederland
1952-1967	Twee werelden: het huis van Gisèle en Castrum Peregrini
1967-1986	De kring in de Komturei en het overlijden van Wolfgang Frommel
1986-eind van de jaren negentig	Neergang en uiteenvallen van de kring

Aanvullende vragen

Hoewel de nadruk in het onderzoek ligt op de periode tussen 1942 en 1986, is er voor de commissie reden om aanvullende vragen over de periode daarna tot het begin van de werkzaamheden van de commissie in de eerste week van 2019 te formuleren, te onderzoeken en te beantwoorden. Deze aanvullende vragen richten zich vooral op de polemiek die de afgelopen twee jaar is ontstaan over Castrum Peregrini. Het gaat dan onder meer om vragen over de kennis bij Gisèle over wat er zich in de kring rondom Wolfgang Frommel afspeelde. Dat geldt ook voor de echtgenoot van Gisèle, Arnold d'Ailly, die rechtstreeks betrokken raakte bij het verblijf van een minderjarige jongen uit Marokko in de Herengracht 401.

In het geval van Gisèle is er ook nog de vraag of zij door haar financiële steun mogelijk strafbare handelingen willens en wetens heeft gefaciliteerd. In dat verband ligt het voor de hand ook in te gaan op de vraag hoe tussen respectievelijk 1942 en 1958, 1958 en 2007 alsmede na 2007 tot haar overlijden in 2013 de financiële en juridische verhoudingen tussen Gisèle en de Stichting Castrum Peregrini waren geregeld.

Ten slotte is sprake van meldingen over seksueel misbruik in de zogeheten Quakerschool in Ommen (tot 1959), de Quakerschool in Werkhoven (tot 1971) en de Internationale School Beverweerd (tot het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw). De vraag die hier aan de orde is, beperkt zich niet tot het nagaan wat er bekend is over mogelijk grensoverschrijdend gedrag van leraren. Ook is het wenselijk na te gaan of inderdaad sprake was van seksueel misbruik (en ex artikel 249 van het *Wetboek van Strafrecht*) in een afhankelijkheidsrelatie. De vraag is dan relevant onder wiens verantwoordelijkheid deze scholen vielen, en daarmee ook de leraren en leerlingen alsmede hun onderlinge contacten.

1.3 De onderzoeksopzet

Bronnen

De commissie heeft zich op 17 januari 2019 per brief en per e-mail gewend tot een groot aantal personen die – naar de commissie aanneemt – tot de kring rondom Wolfgang

Frommel hebben behoord. Hiertoe horen niet alleen personen (allen mannen) die voorkomen in de zogeheten stamboom die Wolfgang Frommel op zijn 82ste verjaardag, op 8 juli 1984, werd aangeboden. Het gaat ook om anderen (mannen en vrouwen) die niet in dit overzicht, de stamboom, voorkomen. Voor zover deze personen nog in leven zijn, heeft de commissie een beroep op hen gedaan om haar op de hoogte te brengen van informatie die voor haar onderzoek relevant kon zijn. Niet iedereen die door de commissie is aangeschreven, heeft gereageerd. Desalniettemin heeft de commissie veel reacties ontvangen met voor haar onderzoek relevante informatie.

Dat geldt ook voor de reeds in de openbaarheid gebrachte informatie over de kring rondom Wolfgang Frommel. Er is nauwelijks een gezelschap bekend waarvan degenen die ervan deel uitmaakten en nog uitmaken, zoveel over anderen en over zichzelf hebben gepubliceerd. Hoewel in deze publicaties openhartigheid vaak wedijvert met zelfverheerlijking, bleek deze documentatie van grote betekenis voor dit onderzoek.

Een belangrijke steun in de rug van het onderzoek is de al eerdergenoemde biografie over Gisèle die Annet Mooij heeft geschreven. In deze biografie komt niet alleen veel gedocumenteerde informatie voor die voor het onderzoek van belang was. Ook wijst Annet Mooij op de ontoegankelijkheid van relevante archieven. Zo is het archief van Gisèle niet alleen omvangrijk maar ook ongeordend. Andere archieven, zoals dat van Wolfgang Frommel, zijn door zijn erfgenamen in bewaring gegeven onder strikte voorwaarden voor toelating en raadpleging. Annet Mooij heeft voor haar biografie wel zonder enige beperking – en langdurig – van deze archieven gebruik kunnen maken. Om geen onnodig tijdverlies op te lopen heeft de commissie Annet Mooij uitgenodigd haar te adviseren. Dit adviseurschap heeft geleid tot een vruchtbare en uiterst plezierige samenwerking.

Een andere bron van voor haar onderzoek relevante informatie was het archief van de Stichting Castrum Peregrini. De commissie heeft de door haar gevraagde informatie steeds onverwijld ontvangen.

Even belangrijk, of misschien nog wel belangrijker was de informatie die de commissie heeft verkregen uit de door haar gevoerde gesprekken. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt tussen een aantal oriënterende gesprekken die de voorzitter en de secretaris van de commissie in de beginfase van het onderzoek hebben gevoerd, en de formele gesprekken. Daarbij moet worden vastgesteld dat een aantal betrokkenen opzag tegen een formeel gesprek met de commissie, dan wel de voorkeur gaf aan een informeel gesprek. Met deze personen zijn informele gesprekken gevoerd. Eén persoon heeft een uitnodiging voor zo'n informeel gesprek niet aangenomen, omdat '[ik] op geen enkele wijze behoefte voel om met de commissie in contact te komen, gezien ik niets bij te dragen heb, en mijn fijne herinneringen niet wil delen met een dergelijke commissie'.¹¹

In totaal zijn 21 gesprekken gevoerd. Formele gesprekken zijn gevoerd met tien personen. In drie gevallen betrof het personen met wie ook oriënterende gesprekken waren

gevoerd. Met deze personen is dus twee keer gesproken. Een persoon nam aan het gesprek deel in aanwezigheid van de partner. De andere personen lieten zich niet vergezellen. De commissie heeft de conceptverslagen voor aanvullingen en verbeteringen voorgelegd aan allen met wie de commissie heeft gesproken. De commissie heeft alle aanvullingen en verbeteringen overgenomen en na overname heeft de voorzitter de verslagen vastgesteld. De commissie gaat met de verslagen vertrouwelijk om. Het archief bevat uitsluitend door de commissie zelf gegenereerde documentatie zonder herleiding naar levende personen.¹²

Daarnaast is met ongeveer tien personen telefonisch en per e-mail contact geweest. De commissie heeft met toestemming van betrokkenen ook in tien gevallen de beschikking gekregen over correspondentie die voor haar onderzoek relevant was.

Bescherming van persoonsgegevens

Wat de bescherming van persoonsgegevens betreft zijn de aanwijzingen van de Autoriteit Persoonsgegevens leidend. Dit betekent dat alle meldingen en verslagen van gesprekken met melders worden vernietigd een maand na publicatie van dit onderzoeksrapport. Het archief van de commissie zal worden ondergebracht bij het Stadsarchief Amsterdam. De secretaris van de commissie is belast met de overdracht van het archief en ziet erop toe dat geen tot op levende personen herleidbare informatie in het archief terug te vinden is. Behoudens in die gevallen waarin nadrukkelijk en schriftelijk toestemming is gegeven om dat wel te doen.

Wat betreft levende personen die meldingen doen over grensoverschrijdend gedrag, geldt dat in dit rapport niet op die persoon herleidbare informatie wordt gebruikt. Dat geldt ook voor klachten over ervaringen met misbruik, seksueel misbruik en misbruik in een afhankelijkheidsrelatie. Deze personen worden aangeduid met de letter A gevolgd door een nummer. Andere personen worden in dit rapport aangeduid met een letter (B, C, D, etc.). Het komt voor dat nog levende personen uitgebreid de publiciteit hebben gezocht dan wel publicaties op hun naam hebben staan. Waar naar deze publicaties wordt verwezen, worden de namen gebruikt zoals die in deze publicaties voorkomen. In de kring rondom Wolfgang Frommel was het gebruikelijk om zich te bedienen van pseudoniemen. In die gevallen is er – in het algemeen – voor gekozen de naam te gebruiken waarmee ze algemeen bekend zijn geworden.

Wolfgang Frommel wordt om verwarring met familieleden te voorkomen consequent aangeduid als Wolfgang Frommel. Gisèle (d'Ailly-)van Waterschoot van der Gracht wordt na een eerste voluit geschreven naam kortaf Gisèle genoemd. Ter vermijding van misverstanden wordt haar latere echtgenoot, mr. A. J. (Arnold) d'Ailly, vermeld als Arnold d'Ailly.

Beperkingen

Elk onderzoek kent beperkingen. Dat geldt ook voor dit onderzoek. Allereerst is het een gegeven dat machtsmisbruik en seksueel misbruik vormen van gedrag zijn, die doorgaans niet op papier worden vastgelegd of op andere wijze worden gedocumenteerd in toegankelijke vindplaatsen. Meestal vinden deze vormen van misbruik plaats zonder getuigen.

Verder heeft het onderzoek betrekking op een lange periode: het onderzoek bestrijkt een periode van bijna zestig jaar: van 1942 tot aan het einde van de vorige eeuw. Dit betekent dat een groot aantal personen niet meer leeft of niet meer in staat is zich met de commissie te verstaan. Een persoon met wie de commissie had willen spreken overleed op 6 maart 2019.

Voor dit onderzoek moest een beroep worden gedaan op het geheugen. Het geheugen is – zeker als het gaat om gebeurtenissen die vele jaren terug hebben plaatsgevonden, ook als die toen als diepingrijpend zijn ervaren – geen onfeilbare gids.

De commissie deed geen justitieel onderzoek en kan dus ook geen uitspraken doen op grond van sluitende bewijzen over wat zich wel of niet heeft voorgedaan en over wat nu wel waar is of niet. Deze zorgvuldigheid houdt ook in dat de commissie zich zo neutraal mogelijk uitdrukt. Zo kan het gebruik van het begrip *Castrum Peregrini* betrekking hebben op de kring rondom Wolfgang Frommel en op de huidige Stichting *Castrum Peregrini* dan wel het grachtenpand aan de Herengracht 401. Vandaar dat consequent over de kring rondom Wolfgang Frommel wordt gesproken waar het gaat om de periode tussen 1942 en 1986. Eenzelfde onderscheid moet worden gemaakt bij het gebruik van de term *Quakerschool* en het *Religieuze Genootschap der Vrienden*, ook wel de *Quakers* genoemd. De desbetreffende scholen in Ommen en Werkhoven stoelden weliswaar op idealen die bij leden van het genootschap leefden, maar van een formele verantwoordelijkheid van het genootschap bij deze scholen was geen sprake. Het waren zelfstandige juridische entiteiten. Met leraren en leerlingen die geen enkele connectie met het gedachtengoed van het *Religieuze Genootschap der Vrienden* hadden.

De commissie heeft ervoor gekozen haar onderzoeksrapport, dat een feitelijke reconstructie beoogt te zijn, zo feitelijk mogelijk te formuleren. Het is aan de lezer om zich een oordeel te vormen; de commissie onthoudt zich daarvan. Zij is immers geen rechtsprekende instantie.

Tegenover degenen die zich bij de commissie hebben gemeld, heeft zij zich open en respectvol proberen op te stellen. De commissie heeft met veel personen gesproken, maar zij heeft haar eigen keuzes gemaakt. De commissie heeft gemeend haar onderzoek in redelijk korte tijd te doen. Het is niet onopgemerkt gebleven dat zich in de media en achter de schermen heftige persoonlijke disputen tussen betrokkenen voordeden. Dat maakt het wenselijk om de bevindingen en de daaraan te verbinden conclusies en aanbevelingen niet te lang uit te stellen.

Aan dit onderzoek is overleg voorafgegaan met Slachtofferhulp Nederland over emotionele, praktische en juridische ondersteuning voor degenen die zich met klachten over seksueel misbruik bij de commissie melden. Ook heeft de commissie een beroep gedaan op de kennis en ervaring van mevrouw dr. P.J. (Nel) Draijer, klinisch psycholoog en psychoanalyticus. De commissie zelf beschikt niet over deskundigheid op dit gebied en kan alleen maar een verwijzende rol vervullen.

De onderzoeksrapportage

De onderzoeksrapportage bevat drie hoofdstukken waarin feitelijke informatie is verzameld over de strafbaarstelling van seksueel grensoverschrijdend gedrag, over het idee en de praktijk van de pedagogische eros en over de kring rondom Wolfgang Frommel.

In het tweede deel van haar onderzoeksrapportage gaat de commissie in op meldingen en klachten over seksueel grensoverschrijdend gedrag die de commissie zelf heeft gekregen en in andere bronnen heeft gevonden. Het betreft hoofdstuk 5. In het daaropvolgende hoofdstuk 6 rapporteert de commissie over de kennis bij Arnold d'Ailly en Gisèle over seksueel misbruik in de kring rondom Wolfgang Frommel.

In het zevende hoofdstuk gaat de commissie in op de wens en noodzaak van hulp aan slachtoffers, erkenning van het aangedane leed en genoegdoening. De commissie geeft hiervoor mogelijkheden aan. In het achtste en laatste hoofdstuk trekt de commissie haar conclusies en doet zij aanbevelingen.

2 Seksueel grensoverschrijdend gedrag

2.1 Strafbaarstelling van seksueel grensoverschrijdend gedrag

De commissie heeft een aantal meldingen en klachten ontvangen over seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook heeft de commissie in andere bronnen kennisgenomen van gevallen van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Om te kunnen vaststellen of deze gedragingen voldoen aan de delictomschrijvingen zoals genoemd in het *Wetboek van Strafrecht*, gaat de commissie in dit hoofdstuk nader in op enkele bepalingen in het *Wetboek van Strafrecht*.

In het onderzoek van de commissie gaat het om twee soorten delicten. De eerste betreft delicten tegen de persoonlijke vrijheid of geweldsdelicten, zoals aanranding en verkrachting (paragraaf 2.2. en 2.3.). De tweede (paragraaf 2.4.) betreft delicten gericht tegen het gestelde vertrouwen (seksueel contact met jeugdigen en personen in een afhankelijkheidsrelatie).

2.2 Artikel 248bis van het *Wetboek van Strafrecht*

In de loop van de tijd heeft de wetgever de reeks zedendelicten aangepast aan veranderde maatschappelijke opvattingen en nieuwe ontwikkelingen, zoals het toegenomen gebruik van sociale media en internet. Sommige strafbepalingen zijn daarom toegevoegd of verkeren in een stadium van toevoeging aan de strafbaarstelling van gedragingen. Andere bepalingen zijn om die reden geschrapt.

Dat laatste geldt in de eerste plaats het in 1971 geschrapte artikel 248 bis:

‘De meerderjarige die met een minderjarige van hetzelfde geslacht, wiens minderjarigheid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, ontucht pleegt, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste vier jaar.’

Dit artikel werd in 1911 ingevoerd en bleef – zoals vermeld – zestig jaar van kracht. Gedurende die hele periode was de grens van meerderjarigheid de leeftijd van 21 jaar. Die is grens is overigens op 1 januari 1988 gewijzigd in 18 jaar.

In de jaren dat artikel 248 bis actief is toegepast, vanaf de invoering in 1911 tot halverwege de jaren zestig, zijn ongeveer 5.000 zaken voorgelegd aan de strafrechter. Daarnaast was de zedenpolitie actief door onder meer huiskamerbijeekkomsten en ont-

moetingsplaatsen te observeren. En door kaartsystemen aan te leggen met namen van mensen die als mogelijke verdachte konden worden beschouwd.¹

Homoseksueel contact tussen meerderjarigen was in de periode waar dit onderzoek betrekking op heeft, niet strafbaar. Met uitzondering van de periode van de Duitse bezetting. Kort na het begin van de bezetting in 1940 legden de Duitsers een verordening op die homoseksueel gedrag in het algemeen strafbaar stelde, zonder dus een beperking tot minderjarigheid.

Hoewel de bezetter daarvoor wel plannen had, zijn in Nederland, anders dan in Duitsland, homoseksuelen gedurende de oorlog in relatief beperkte mate vervolgd. Er zijn iets meer dan 100 zaken bekend van mannen die veroordeeld zijn op grond van de Duitse verordening.² Direct na de bevrijding werd de genoemde verordening weer buiten werking gesteld.

Hoewel tijdens de bezetting vervolging van homoseksuelen geen prioriteit had, was het niet verstandig te koop te lopen met een homoseksuele geaardheid. Percy Gothein en Simon van Keulen werden op 24 juli 1944 in één bed liggend betrapt. Simon van Keulen wist, op transport gesteld naar Duitsland, uit een rijdende trein te springen. Percy Gothein overleed in het concentratiekamp Neuengamme op 22 december 1944.³

2.3 De artikelen 239, 243, 246 en 247 van het *Wetboek van Strafrecht*

In 1911 bestonden al de artikelen 239 van het *Wetboek van Strafrecht* (schennis van de eerbaarheid op een openbare plaats) en 247 (ontucht met iemand beneden de leeftijd van zestien jaar). Deze zijn van kracht gebleven en kenden geen beperking tot een seksuele voorkeur.

In de periode tussen 1911 en 1971 kon derhalve een meerderjarige die seksueel getinte handelingen pleegde met iemand beneden de zestien jaar van zijn of haar eigen geslacht, zowel op grond van artikel 248 bis als op grond van 247 worden vervolgd. Eerstgenoemd artikel kende een strafmaximum van vier jaar en laatstgenoemd artikel een maximum van zes jaar.

Artikel 246 stelt strafbaar het dwingen tot het dulden van ontuchtige handelingen. Verder kan artikel 243 niet ongenoemd blijven: ‘vleselijke gemeenschap’ (in de termen van de wetgever) met een vrouw van wie de dader weet dat zij in staat van onmacht verkeert. In 2002 is ‘vrouw’ gewijzigd in ‘iemand’.

Tot 2013 werd een gedwongen tongzoen door de Hoge Raad beschouwd als verkrachting. In 2013 is de Hoge Raad (zie ECLI:NL:HR;2013: BZ 22653) teruggekomen op die beslissing. Dat feit moet nu worden beschouwd als een vorm van aanranding.

2.4 Artikel 249 van het *Wetboek van Strafrecht*

Voor het onderzoek van de commissie is met name artikel 249 van het *Wetboek van Strafrecht* van belang dat in 1911 werd ingevoerd. Daarin wordt onder meer strafbaar gesteld ontucht met een minderjarig kind, pupil, alsmede met een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwde minderjarige. Het artikel stelt de bescherming van afhankelijke personen tegen seksuele handelingen centraal. Het gaat, zo zegt de Hoge Raad, om gevallen waarin de hoedanigheid van de dader ‘telkens een min of meer grote mate van afhankelijkheid van de dader meebrengt, en dat de dader daaraan een zeker overwicht tegenover de minderjarige kan ontnemen’. Zo valt onder ‘zorg of waakzaamheid’ ook de situatie wanneer een kind met goetvinden van de ouders bij mensen logeert (HR NJ 1999/181).

Het desbetreffende artikel luidt sinds de laatste wetswijziging van 1998 als volgt:

lid 1

Hij die ontucht pleegt met zijn minderjarig kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil, een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwde minderjarige of zijn minderjarige bediende of ondergeschikte, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.

lid 2

Met dezelfde straf wordt gestraft:

1

de ambtenaar die ontucht pleegt met een persoon aan zijn gezag onderworpen of aan zijn waakzaamheid toevertrouwd of aanbevolen;

2

de bestuurder, arts, onderwijzer, beambte, opzichter of bediende in een gevangenis, rijksinrichting voor kindbescherming, weeshuis, ziekenhuis, of instelling van weldadigheid, die ontucht pleegt met een persoon daarin opgenomen;

3

degene die, werkzaam in de gezondheidszorg of maatschappelijke zorg, ontucht pleegt met iemand die zich als patiënt of cliënt aan zijn hulp of zorg heeft toevertrouwd.

Het derde onderdeel van het tweede lid is later toegevoegd, maar het tweede onderdeel is voor dit onderzoek het meest relevant. Wie zich als opvoeder en pedagoog, als bestuurder en opzichter, ontpopt, draagt een bijzondere verantwoordelijkheid en is in strafrechtelijke zin aanspreekbaar. Niet alleen waar het gaat om minderjarigen, maar ook wat jongvolwassenen en meerderjarigen betreft.

2.5 Verjaring

Sinds 1 april 2013 kunnen ernstige seksuele misdrijven begaan tegen kinderen en bedreigd met een maximumstraf van acht jaar niet meer verjaren. Zo geldt geen verjaringstermijn meer voor verkrachting, aanranding en voor gemeenschap met kinderen onder de zestien jaar.

Dit geldt niet alleen voor ernstige zedenmisdrijven die na 1 april 2013 zijn gepleegd. Maar ook voor misdrijven die op dat moment nog niet waren verjaard.

Voor zover de commissie kan overzien, geldt de verjaring voor alle bij haar bekende gevallen van mogelijk strafbaar seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Artikel 69 van het *Wetboek van Strafrecht* bepaalt dat het recht tot vervolging vervalt door de dood van de verdachte. Dat is mogelijk ook in een aantal casussen het geval, die de commissie bespreekt in hoofdstuk 5.

3 Het idee en de praktijk van de pedagogische eros

3.1 De pedagogische roeping van Wolfgang Frommel

Het leven van Wolfgang Frommel stond in het teken van zijn pedagogische roeping, die Annet Mooij als volgt omschrijft:

‘het vinden en vormen van jonge mensen (lees: jongens) met een muzische be-gaafdheid die onder zijn leiding tot ontwikkeling kon worden gebracht.’¹

Hiervoor was een persoonlijke band tussen opvoeder en leerling vereist. Een onderlin-ge vriendschap

‘tussen twee mensen die zich tot elkaar aangetrokken voelen en elkaar iets geven, te zeggen hebben. Zo’n vriendschap kan ontstaan tussen twee leeftijdsgenoten, tussen twee van ongelijke leeftijd, ja zelfs tussen twee van geheel verschillende aard en komaf, zoals tussen mens en dier. De vriendschap kan zover gaan dat er een geslachtsgemeenschap plaats heeft.’²

‘De theorie stelde eros, de bovengeslachtelijke, pedagogisch gedreven, vormende lief-de, tegenover platte lustbevrediging en banale homoseksualiteit. De volwassene moest de erotische aantrekking wel voelen, maar vervolgens sublimeren en dienstbaar ma-ken aan een hoger, pedagogisch doel: het vormen en opleiden van de jongere’, aldus Annet Mooij.³

Er hoorde sprake te zijn van vele onderlinge vriendschappen en dat was mogelijk omdat er een gemeenschappelijke ondergrond was. Dat gemeenschappelijke, het bindmiddel, was de dichtkunst van de Duitse dichter Stefan George. Toen Wolfgang Frommel zijn 78ste verjaardag vierde, onderstreepte de jarige het belang van de ge-dichten van Stefan George in zijn toespraak voor de vrienden die hem kwamen felici-teren:

‘Ohne die neun Bände des Georgeschen Werks würde unser Freundeskreis nicht bestehen, gäbe es kein Castrum und keine Castrum-Pressse’.⁴

3.2 Geheimhouding

De modus operandi bij het volgen van de pedagogische roeping van Wolfgang From-mel bestond eruit dat hij op zoek ging naar jongens, bij voorkeur rond de veertien, vijf-tien jaar. Zo ontstond een kring die in een ‘stamboom’ is weergegeven (zie 3.4).

In haar biografie onderscheidt Annet Mooij drie grondregels daarbij. De eerste is geheimhouding: ‘Alles was unter Freunden erfahren und gesprochen wird, bleibt streng geheim.’⁵

De kring kende dan ook een codetaal. Waar over vriendschap werd gesproken, was sprake van de woorden van de met Stefan George bevriende dichter Albert Verweij ‘van de liefde die vriendschap heet’.

Voor deze geheimhouding en verhulling bestonden goede redenen. In het vorige hoofdstuk is er al op gewezen dat onder artikel 247 van het *Wetboek van Strafrecht* seksuele handelingen met jongeren onder de zestien jaar met een gevangenisstraf van maximaal zes jaar kunnen worden bestraft. Het in 1971 vervallen artikel 248bis kende een maximale gevangenisstraf van vier jaar voor homoseksuele handelingen door een meerderjarige bij personen onder de 21 jaar. Justitie trad op dit vlak op zonder aanzien des persoons. Dat bleek wel bij de aanhouding van het Eerste Kamerlid dr. E. (Edward) Brongersma op 8 juli 1950 in zijn woonplaats Haarlem waar hij met een zestien- of zeventienjarige jongen was aangetroffen. Hij werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van elf maanden.⁶ Zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer legde hij vanwege ‘gezondheidsredenen’ kort na zijn arrestatie neer.

Een bijkomstige functie van de geheimhouding was het effect daarvan op de band van de jongeren met de kring:

‘Naar binnen toe versterkten en bezegelden (de cultus van het geheim en het bijbehorende zwijggebod) het magische verbond en het gevoel van uitverkoren te zijn, naar buiten toe bevorderden ze het emotionele isolement ten opzichte van de oude omgeving dat Frommel nastreefde.’⁷

Zo smeedde Wolfgang Frommel een hechte onderlinge verbondenheid van ‘een bepaald slag zoekende en gevoelige jongens’. In feite creëerde hij zo ook een vorm van medeplichtigheid, want het was deels verbondenheid in schaamte. Het bezorgde hem een door en door loyale schare kringgenoten.

3.3 De omgang met vrouwen

De kring was een exclusief gezelschap waarin vrouwen niet welkom waren. Niet als onderdeel van de kring, maar ook niet daarbuiten. Omgang met vrouwen werd ten stelligste ontraden. Dit was de tweede grondregel. Vroeger of later zou deze opgelegde (of afgedwongen) aversie tegen omgang met vrouwen onvermijdelijk botsen met de loyaliteit aan de kring. Want als de jongens wat ouder werden, steeg bij de meesten hun interesse in het andere geslacht.

Annet Mooij wijst er in haar biografie op dat Wolfgang Frommel ook dan graag de regie in eigen hand hield en bepaalde wanneer de tijd was aangebroken om een relatie met een vrouw te beginnen. Hij gebruikte zijn overwicht niet zelden om te bepalen

met wie een heteroseksuele relatie was toegestaan. In hoofdstuk 5 komen twee gesprekken met de commissie aan de orde waarin melding wordt gemaakt van een bijzonder fenomeen. Namelijk dat Wolfgang Frommel zelfs tijdens de huwelijksnacht erop stond een oogje in het zeil te houden.

Dat vrouwen niet welkom waren, gold in het kader van de pedagogische eros. Het voorschrift richtte zich tot de jongeren die in de juiste sfeer opgevoed dienden te worden. Het was pedagogiek, geen regel van een kloosterorde. Het zou een misverstand zijn te denken dat de leraar zich aan dezelfde ascese zou moeten houden. Pedagogiek kneedt de jongere, de leraar is voldoende in balans om zich losjes oriënterend met alle vruchten van de natuur bezig te houden. Wolfgang Frommel had dan ook seksuele relaties met verschillende vrouwen die onder het dak van de Herengracht 401 verbleven. Van Gisèle is dat bekend uit haar brieven. Drie anderen hebben dat gemeld in gesprekken met de commissie. Het gaat hier om twee vrouwen die negatief terugblikken op die relatie en een vrouw met positieve gevoelens en herinneringen aan die verhouding.

3.4 De stamboom

‘Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, in 1982, kreeg Wolfgang Frommel van zijn Duitse vrienden de stamboom van Percy Gothein. Niet van diens biologische, maar van zijn geestelijk nageslacht: “Percy. Stammbaum seiner Freunde”, met Wolfgang Frommel als oudste nazaat. Zo beschrijft Annet Mooij in haar biografie de oogst aan rekruten die met name Wolfgang Frommel zelf, maar ook Billy Hilsley en Wolf van Cassel uitgebreide takken met hele reeksen jonge vrienden opleverden. Bij minder ‘succesvolle’ deelnemers aan de kring loopt de stamboom dood of hangt er maar een enkel takje.

De vertakking die met Wolfgang Frommel begint, kent een imposante omvang en telt meer dan dertig namen. Bij Wolf van Cassel hangt de zogeheten Belgische tak: minstens zes Vlamingen, waarvan verschillende als minderjarigen werden ‘gespot’ in Gent:

‘Van Cassel had met deze Belgische vrienden seksuele contacten. Op de vraag wat deze jongens ervan vonden dat Van Cassel nagenoeg gelijktijdig seksuele contacten had met deze vrienden antwoordt L. A. L. (Luk) van Driessche dat men hierover onder elkaar niet sprak. Het was een voorwaarde om erbij te horen dat je seksuele contacten had met je “oudere vriend”.⁸

Het seksuele contact werd op een plechtige wijze vastgelegd waardoor de status van uitverkorene werd benadrukt:

‘In het aan jou geschonken exemplaar van *Der Stern des Bundes*⁹ stond in de *Widmung* (de opdracht) achter je naam de letters A. d. A. (Amicus dat Amico: vriend geeft aan vriend). Dat werd er met de namen van jou en je oudere vriend ingeschreven als je met iemand naar bed was geweest en dan hoorde je er echt bij.¹⁰

Het belang van deze stamboom en de zorgvuldige registratie wie als nieuwe ‘vriend’ kon worden bijgeschreven, illustreren de derde grondregel. Wolfgang Frommel zag zijn kring graag in omvang groeien. Zich voortplanten als het ware, maar dan niet op een biologische wijze. Nieuwe vrienden, ‘zonen’, werden aangemoedigd spoedig zelf voor ‘Nachwuchs’ te zorgen. Om zo ook zelf de rol van opvoeder en oudere vriend aan te nemen.

De stamboom bracht ook een ordening aan. In een oogopslag is te zien hoe het generationele verloop binnen de kring zich voltrok. Aan de ordening werd belang gehecht. Corrado Hoorweg schetst in zijn in 2018 verschenen boek de verhoudingen binnen de kring aan de hand van een foto die werd genomen op het dertiende Maximinfeest¹¹ in 1956. Daarop staan 27 vrienden die door Corrado Hoorweg, de schrijversnaam van dr. C.M. (Coen) Stibbe, als volgt worden onderverdeeld: de vrienden van voor de Tweede Wereldoorlog (Wolfgang Frommel, Billy Hilsley en Buri), de ‘oorlogsgeneratie’ waaronder hij Claus Bock en tien anderen schaaft en de naoorlogse generatie die dertien namen telt.¹²

4 Castrum Peregrini: de kring

4.1 Wolfgang Frommel

Dit hoofdstuk begint met de komst van Wolfgang Frommel naar Nederland en vervolgens komen de plaatsen aan bod die in de kring rondom Wolfgang Frommel van betekenis zijn. In de biografie van Gisèle komen Bergen N.H. en de Quakerschool in Ommen als de twee centra aan de orde die golden als het werkterrein van Wolfgang Frommel.¹ Daarnaast worden in meldingen en gesprekken ook andere locaties genoemd. In dit hoofdstuk komen ook die plekken aan de orde.

Wolfgang Frommel maakte vele reizen, soms langdurige. Hij had zijn favoriete bestemmingen in onder meer Duitsland, Italië, Marokko, Spanje en Zwitserland. Van een beschrijving van deze pleisterplaatsen is afgezien. Waar sprake is geweest van informatie over seksueel misbruik, machtsmisbruik en seksueel grensoverschrijdend gedrag tijdens deze reizen en op deze bestemmingen, wordt hieraan in hoofdstuk 5 aandacht besteed.

Wolfgang Frommel werd op 8 juli 1902 in Karlsruhe (Duitsland) geboren en groeide op in Heidelberg, dat ook wel het Duitse Rome wordt genoemd. Zijn vriendschap met Percy Gothein, een homoseksuele medestudent aan de Ruprecht Karls Universiteit in Heidelberg, was bepalend voor het verdere leven van Wolfgang Frommel. Gothein maakte deel uit van de ‘Kreis’ rondom de dichter Stefan George, die op Wolfgang Frommel een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefende. Zozeer zelfs dat hij hoog opgaf van een ontmoeting met de grote dichter in 1923, die – afgaande op zijn eigen op 13 maart 1926 op schrift gestelde berichtgeving – hoogstwaarschijnlijk nooit heeft plaatsgevonden. Zijn in Heidelberg begonnen universitaire studie germanistiek, theologie en pedagogie zette Wolfgang Frommel in de jaren twintig voort in Berlijn waar hij in 1924 de toen 12-jarige Billy Hilsley leerde kennen. Hun vriendschap neemt in hun beider levens een bijzonder belangrijke plaats in.

Een volgend bepalend moment in zijn leven was zijn bezoek aan Nederland in 1925. Aan dat bezoek was een jarenlange correspondentie tussen Wolfgang Frommel en de in Enschede woonachtige Ant d’Ailly voorafgegaan.² In 1925 volgde een bezoek van Wolfgang Frommel aan Ant d’Ailly. Haar stiefvader introduceerde hem bij de dichters Albert Verweij en Adriaan Roland Holst. Zijn kennismaking met de laatste zou zorgen voor een belangrijke wending in het leven van Wolfgang Frommel.

In juli 1933 verhuisde Wolfgang Frommel naar Frankfurt waar hij voor de regionale radio ging werken. Kort daarna, op 5 augustus 1933, ontmoette hij daar de toen 14-jarige Buri. Wolfgang Frommel was op het moment van de kennismaking 31 jaar oud. Hun vriendschap zou met een onderbreking duren tot het overlijden van Wolfgang Frommel op 13 december 1986.

De kring van vrienden die hij om zich heen had verzameld kwam regelmatig bijeen om samen gedichten te lezen. Het laatste in de zomer van 1935 in Saas (Graubünden, Zwitserland). ‘Die Runde’ viel uit elkaar door de emigratie van een aantal leden. Wolfgang Frommel volgde hen in 1937 en vertrok naar Parijs met als tussenplaatsen Basel en Zürich. Uiteindelijk belandde hij in Nederland waar hij zijn vakantie in de zomer van 1939 doorbracht. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog met de Duitse invasie van Polen op 1 september 1939 werd voor hem als Duitser een terugkeer naar Parijs onmogelijk.

Met de helpende hand van onder anderen de in het Noord-Hollandse Bergen woonachtige Roland Holst bemachtigde Wolfgang Frommel een verblijfsvergunning voor Nederland. Ook vond hij onderdak. Eerst bij de al eerdergenoemde, inmiddels getrouwde Ant Verver-d’Ailly, die toen in Heemstede woonachtig was.³ Een meer permanent onderdak werd hem aangeboden door de toen 82-jarige Etha Fles. Zij woonde in ‘De Zonnebloem’, een door H. P. Berlage ontworpen villa aan de Breelaan in Bergen. Zijn verblijf daar was in twee opzichten van belang. Wolfgang Frommel verzamelde in Bergen een kring van jonge Bergenaren om zich heen. En hij leerde daar Gisèle kennen.

4.2 Bergen N.H.

In de biografie van Gisèle beschrijft haar biograaf, Annet Mooij, uitvoerig hoe Gisèle en kort daarna ook haar ouders in Bergen terechtkwamen. De sleutelfiguur was de al eerdergenoemde dichter Adriaan Roland Holst die zij via een van haar geliefden, de glazenier Joep Nicolas, had leren kennen. In de herfst van 1939 nam Gisèle tijdelijk haar intrek in een huis naast dat van Roland Holst, met wie ze een verhouding kreeg.

In de zomer van 1940 kwam daaraan weer een einde, maar ze bleven elkaar in vriendschap regelmatig ontmoeten. Haar eerste ontmoeting met Wolfgang Frommel, op dat moment gesecondeerd door Billy Hilsley en Buri, vond plaats ten huize van Roland Holst. Wolfgang Frommel verbleef toen al een jaar in Bergen. Over zijn twee secondanten verderop meer.

Met Roland Holst ging Gisèle ook op zoek naar een pied-à-terre in Amsterdam. Op een augustusdag in 1940 liepen Gisèle en Roland Holst over de Herengracht, de gracht waar haar vader was geboren. Ze vonden een bordje ‘te huur’ op een opvallend hoekpand dat grenst aan de Beulingstraat en uitkijkt biedt op de Leidsegracht.

Het waren op driehoog drie kleine kamers, bedoeld als kantoorruimte. Zonder keuken en badkamer. Voor Gisèle overkomelijk: het badhuis aan de Heiligeweg lag op een steenworp afstand van de nieuwe woning en koken was niet haar favoriete bezigheid.⁴

In januari 1941 verhuisde Gisèle naar de Herengracht 401 dat altijd haar thuisbasis is gebleven.

Terug naar Bergen. Wolfgang Frommel had sinds zijn komst naar Bergen zijn woonplaats tot een centrum gemaakt waar hij met jongens in contact kwam:

‘Zo maakten Simeon en Friso ten Holt, David en Gerrit Kouwenaar en Jaap van Domselaer kennis met hun nieuwe, excentrieke dorpsgenoot, die in Bergen leefde naar (Stefan) Georges principe dat een dichter zelf geen burgerlijke, betaalde arbeid verricht, maar zich door vrienden laat onderhouden. De scholieren Chris Dekker, Vincent Weyand en Jaap van Rossum du Chattel bleken uiteindelijk het sterkst tot (Wolfgang) Frommel aangetrokken en werden door hem voor verdere opvoeding uitverkoren.’⁵

4.3 De Quakerschool in Ommen

Het tweede, door Annet Mooij genoemde ‘werkterrein’ was de Quakerschool in kasteel Eerde in het Overijsselse Ommen. Een school met Duitse wortels en veel leerlingen die door hun ouders naar dit internaat waren gestuurd om moeilijkheden, zoals (politieke) vervolging in Duitsland te ontlopen.

Het Religieuze Genootschap der Vrienden, beter bekend als de Quakers, telde in de jaren dertig van de vorige eeuw in Duitsland ongeveer 500 leden. De jaarvergadering in 1931 besloot de mogelijkheid te onderzoeken van de stichting van

‘a Quaker school that would provide elementary and secondary instruction, including academic as well artisan training’.⁶

Al gauw bleek dat er te weinig leerlingen konden worden geworven om een dergelijke school in Duitsland te beginnen. Voor de financiering zouden de initiatiefnemers aangewezen zijn op ondersteuning uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, waar aanzienlijk grotere verbanden van Quakers waren.

Eind 1933 werd het idee van de stichting van een school in Duitsland verlaten en koersten de initiatiefnemers af op een internationale school buiten Duitsland:

‘The new school on the Continent was to become a haven for gifted children whose families faced political ostracism in Germany or were in the course of building new careers.’⁷

Waarom niet voor de al bestaande Quaker International Fellowship School in het Zwitserse Les Rayons werd gekozen, is niet meer te achterhalen. Mogelijk was de opening van de Quakerschool in Ommen op 4 april 1934 te danken aan de daadkracht van

P.M. (Pieter of Piet) Ariëns Kappers, een koffiehandelaar met goede contacten bij het ministerie van Onderwijs in Den Haag. De school startte met twee leerlingen. De opening in de feestzaal van kasteel Eerde werd bijgewoond door vijf stafleden, de twee leerlingen, de eigenaar van het kasteel en enkele burens.⁸ Door de plaatsing van de twee kinderen van de huismoeder verdubbelde het aantal leerlingen.

In korte tijd stroomde de school vol met leerlingen en docenten van Duitse herkomst: 'Ze waren allemaal op de vlucht voor de ontwikkelingen in eigen land. De meeste stafleden omdat zij als gevolg van hun overtuiging, van socialistische, religieuze dan wel van pacifistische aard, in eigen land werkloos waren geworden. De leerlingen omdat hun ouders hen in veiligheid wilden brengen. Een groot gedeelte van de schoolbevolking ging namelijk onder eenzelfde 'smet' gebukt: men was helemaal niet of maar gedeeltelijk *rassenrein*.'⁹

In 1938 telde de school 15 klassen, negen Nederlandse, vijf Duitse en een Duits-Engelse klas. Tot de leraren hoorden William Josef Hildesheimer en Buri.

Billy Hilsley

William Hildesheimer is beter bekend als William (Billy) Hilsley. Hij was de jongste zoon van Joodse ouders in Londen. In 1914 vertrok zijn moeder Frida met hem en zijn tien jaar oudere broer Kurt naar Berlijn. Wolfgang Frommel leerde Billy kennen in Berlijn. Hij was toen twaalf jaar oud. Op 17 februari 1924, kort na zijn ontmoeting met Billy Hilsley, schreef de toen 21-jarige Wolfgang Frommel aan zijn ouders:

'So bin ich heuer täglich fast mit dem kleinen Billi Hildesheimer zusammen, arbeite mit ihm Französisch und erlebe menschlich die unerhörtesten Wunder'.

In 1934 verliet Billy Hilsley Duitsland en werd op 28 januari 1935 de eerste muziekleraar op de school in Ommen. Na de Duitse inval in Nederland werd Billy Hilsley als Brits staatsburger geïnterneerd, aanvankelijk in Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog ging hij op tournee met het ballet van Kurt Jooss. Daarna keerde hij terug als muziekleraar van de Quakerschool in Ommen. Hij had zich

'al spoedig ontwikkeld tot de ongekroonde koning van de school. Hij gaf pianolessen, leidde de schoolkoren, terwijl er bovendien onder zijn bevoegde leiding een of twee keer per jaar als schooluitvoering een mis, cantate, musical of opera ten uitvoer werd gebracht. Het waren bijzondere projecten, met kostuums en decors, waaraan iedereen graag meedeed en waarmee hij enorme eer wist in te leggen'.¹⁰

Daarnaast organiseerde hij avonden waarop in een kring van opgroeiende mannelijke scholieren gedichten werden voorgelezen.

Buri

De tweede leraar die in dit onderzoek aandacht behoeft, is Buri. Hij groeide op in Frankfurt als jongste zoon in een Joods gezin. Zijn twee oudere broers waren tien en vijf jaar ouder. Op 5 augustus 1933 – Buri was toen 14 jaar oud, Wolfgang Frommel 31 – vond de kennismaking tussen beiden plaats. Door Buri aldus omschreven:

‘In diesen wenigen Minuten brach ein so heftiges Glücksgefühl über mich herein, dass ich mit klarer Gewissheit meine Wahl traf. Mir hatte sich der Blick auf einen Menschen eröffnet, an dessen Seite ich fortan gehören würde.’¹¹

Vanaf dat moment bezocht Buri Wolfgang Frommel elke zondag. Halverwege 1934 verhuisde Wolfgang Frommel naar Berlijn. Het contact tussen hen beiden bleef bestaan. Met dien verstande dat hun ontmoetingen wel te lijden hadden onder andere contacten van Wolfgang Frommel.

Nog voor zijn verhuizing naar Berlijn had Wolfgang Frommel van Buri te horen gekregen dat die niet van plan was om met zijn ouders te emigreren. Vanuit Berlijn regelde Wolfgang Frommel dat Buri in augustus 1937 als (assistent) leraar handenarbeid naar Bilthoven, op de Werkplaats van Kees Boeke, kon komen.

Een succes werd dat daar niet. Na een ingreep van Wolfgang Frommel kon ook Buri een aanstelling krijgen als leraar aan de Quakerschool in Ommen. Dankzij Buri en vooral Billy Hilsley beschikte Wolfgang Frommel daar nu over een onbepaalde entree. Vanuit Bergen bezocht Wolfgang Frommel zijn jongere vrienden Billy Hilsley en Buri. Op die manier kwam hij in contact met Peter Goldschmidt, die met zijn jongere broer Rudolf in 1937 vanuit Duitsland in Ommen kwam. Ze hadden een Joodse vader en een niet-Joodse moeder. Na de Tweede Wereldoorlog werd Peter Goldschmidt architect met een bureau aan de Amsterdamse Leliegracht. Hij trouwde met Kathi Gelpke, een dochter van Susanne Gelpke bij wie Wolfgang Frommel tussen 1948 en 1952 in Zwitserland leefde en die hem zijn Stefan George Bibliotheek schonk. Peter Goldschmidt vertrok in 1972 met zijn vrouw en twee zonen naar Italië.

Zijn jongere broer Rudolf Goldschmidt, beter bekend als Manuel, werkte na de oorlog eerst als tekenaar voor een architectenbureau. Hij nam vanaf 1958 geleidelijk aan de leiding op zich van de uitgeverij van Castrum Peregrini. Hij was zestig jaar oud op het moment dat Wolfgang Frommel overleed. Hij was niet alleen de steun en toeverlaat van ‘de oude meester’, maar ook diens erfgenaam. Als zodanig verzette hij zich fel tegen de koerswijziging binnen de Stichting Castrum Peregrini die het gedachtegoed van Wolfgang Frommel wilde afzweren.

Ten tijde van de Duitse inval verbleven op de school in Ommen een groot aantal leraren en leerlingen met een Joodse afkomst en met een half-Joodse afkomst. Billy Hilsley werd in juni 1940 als Brits staatsburger geïnterneerd. Eerst in Schoorl, later in Opper-Silezië en in Oostenrijk. Voor Buri werd met hulp van Gisèle aanvankelijk onderdak gevonden bij de Limburgse schilder Charles Eyk. De twee broers Goldschmidt

golden niet als Joods omdat hun moeder niet-Joods was. Een ander kind van Duitse herkomst was Claus Victor Bock (1926-2008).

De in Hamburg geboren Claus Bock verliet samen met zijn Joodse ouders Duitsland op 21 september 1938. Omdat zijn ouders doorreisden naar India, werd Claus Bock ondergebracht op de school in Ommen. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 1 september 1939 verbleef Claus Bock in Londen. Zijn ouders stuurden hem een telegram waarin ze er bij hem op aandrongen om in Londen te blijven. Maar nog voordat dat telegram Claus Bock bereikte, had hij een telegram van de schoolleiding gekregen. Daarin werd hij gesommeerd terug te keren naar Ommen. Zo geschiedde. In Ommen leerde hij Wolfgang Frommel kennen toen die in het najaar van 1939 kasteel Eerde bezocht om lezingen te geven over Lord Byron en over Friedrich Hölderlin. In april 1940 was Wolfgang Frommel weer te gast in Ommen en spraken Wolfgang Frommel en Claus Bock elkaar. Een jaar later, op 18 april 1941, logeerde Wolfgang Frommel bij het echtpaar Reckendorf, beiden leraar op de school in Ommen:

‘Wir stiegen hinauf zum stillen Arbeitszimmer, das der Hausherr dem Gast überlassen hatte. An der aus hölzernen Latten gefüßten Wand hingen die Häute von Schlangen: regungslose, schön abgestreifte Formen. Wir standen uns gegenüber, keiner sprach. Ich war fest entschlossen, diesem ernstesten, auf mich gerichtenden Blick standzuhalten. Ich spürte, wie er bald forschend, bald fordernd in mich drang.’¹²

De belangstelling van Wolfgang Frommel voor jongens op de school in Ommen was vrij algemeen bekend. De initiatiefnemer van de school, Piet Ariëns Kappers, had niets tegen de seksuele voorkeur van Wolfgang Frommel, maar vond dat leerlingen daarvan verschoond moesten blijven.¹³ Hij verzocht de directeur van de school om Wolfgang Frommel de toegang tot de school te verbieden. De directeur ‘weigerde met het argument dat iemands seksuele voorkeur geen reden voor uitsluiting mocht zijn zolang er geen scholieren bij betrokken waren’.

Dat was nog voor het begin van de Duitse bezetting van Nederland. Nadat de eerste maatregelen tegen Joden in Nederland waren getroffen, brak de schoolleiding het hoofd over de vraag wat er met de Joodse kinderen moest gebeuren. Onderduiken was de enige mogelijkheid om aan de transporten naar Westerbork te ontkomen. In de zomer van 1942 werden de Joodse scholieren bijeengeroepen: ‘Elke leerling moest een verklaring “per erewoord” ondertekenen, zich aan alle reglementen van de Duitsers houden en nooit onderduiken, omdat dit tot represailles tegen de Quakerschool zou leiden.’¹⁴

Met hulp van Chris Dekker en Vincent Weyand werden in de zomer van 1942 Claus Bock, Liselotte Brinitzer en Thomas Marezky in Bergen ondergebracht. Liselotte Brinitzer en Claus Bock deden het door het achterlaten van een afscheidsbrief voorkomen dat zij door zelfdoding om het leven waren gekomen. Robert Wolf en Clemens Bruehl vertrokken op eigen initiatief uit Eerde en doken ook onder.

Van de andere leerlingen die met Wolfgang Frommel in contact kwamen, verdienen er vier in dit hoofdstuk vermelding. Allereerst Joke Haverkorn van Rijsewijk (1934), die in het schooljaar 1949-1950 als leerling naar de school in Ommen ging. In haar later gepubliceerde herinneringen aan Wolfgang Frommel wijst zij erop dat er bijzondere vormen van vriendschap op de school voorkwamen waarover onrust ontstond ('Unruhe...wegen Anzeichen dieser angeblich unaussprechbaren "Freundschaft").¹⁵ Haar vader, die een tijdlang lid was van het schoolbestuur, stelde haar vragen over 'einige meiner Freunde in die Nähe dieser gefährlichen Liebe'. Ze was toen nog volstrekt onwetend. Maar in het schoolbestuur – zo moet worden vastgesteld – leefden wel degelijk vragen. Na haar schooltijd en verdere opleiding in Den Haag en Wassenaar begon ze op 21-jarige leeftijd een weverij aan de Lijnbaansgracht in Amsterdam. Daar werkte zij met Gisèle samen aan wandtapijten. Hierdoor kwam ze ook met enige regelmaat in de Herengracht 401.

Een andere oud-leerlinge die de overstap van de school in Ommen naar de Herengracht 401 maakte, was A. (Angrid) Tilanus.¹⁶ Daar speelde zij een rol bij het opzetten van een vrouwenkring rondom Castrum Peregrini.

Een derde oud-leerling en latere leraar was Ian Gulliford die op 6 maart 2019 is overleden. Hij behoorde tot de jonge vrienden van Billy Hilsley, die een aantal leerlingen seksueel inwijdde en in het volgende hoofdstuk uitgebreider zal terugkeren. Dat geldt ook voor Ian Gulliford zelf.

Ten slotte Daniël Boeke, ook leerling van de school in Ommen. Hij behoorde tot een van de vroegste leden van de kring rondom Wolfgang Frommel. Hij stelde net als Joke Haverkorn van Rijsewijk zijn herinneringen aan Wolfgang Frommel (en zijn vader) op schrift. Ze werden in 2010 postuum uitgegeven. Daniël Boeke was de zoon van Kees Boeke en Beatrice Cadbury, dochter van de chocoladefabrikant en zelf actief lid van het Religieuze Genootschap der Vrienden. Zijn ervaringen met Wolfgang Frommel komen in hoofdstuk 5 aan bod.

De school sloot haar deuren in december 1943. De Duitse bezetter richtte het kasteel en de bijgebouwen in als vakantieoord voor de Hitlerjugend uit Dortmund.¹⁷

4.4 Hotel Genuesser Schiff in Hohwacht

Stefan George (1868-1933) kwam in 1903¹⁸ in München de op 15 april 1888 geboren Maximilian Kronberger tegen die op 16 april 1904 overleed. Stefan George vereerde Maximin, zoals hij in een gedichtenreeks van Stefan George voorkomt, als ware hij goddelijk. Voor de kring van Wolfgang Frommel, die graag als erflater van Stefan George werd gezien, een reden om met zijn kring elk voorjaar, met Pasen, een Maximinfest te organiseren. Niet in Bergen waar de eerste Vincentfeesten werden gevierd. Ook niet in de Beulingstraat of in de Komturei aan de Oudezijds Voorburgwal waar de latere Vincentfeesten werden gehouden. Maar in een hotel in Hohwacht aan de Duitse Oostzee.

Dat hotel ligt op een landgoed dat oorspronkelijk toebehoorde aan Gabriele gravin von Waldensee, die gehuwd was met een vriend van Wolfgang Frommel, Hans-Jürgen Brandt, bijgenaamd Tierchen. Het nog immer bestaande hotel heet Genueser Schiff naar een gedicht van Friedrich Nietzsche (<https://www.genueser-schiff.de>). Het hotel ligt een beetje verscholen aan de kust. De ramen waren bij de feesten geblindeerd met witte lakens, zodat niemand naar binnen kon kijken.¹⁹

De feesten in het hotel hadden een vast patroon. De gedichten van Stefan George werden in volgorde verdeeld onder de aanwezigen. Die volgorde gaf de belangrijkheid van de desbetreffende persoon aan. Hoe belangrijker, hoe later in de reeks voorlezingen. Hoe meer en beter iemand was in het lezen van de gedichten, hoe later in de volgorde. Er werd op twee avonden voorgelezen. De gedichten werden op een speciale, ritmische manier gelezen:

‘het (lezen) moest zo onpersoonlijk mogelijk gebeuren, zonder enig effectbejag of dramatiek, toonloos en met rustige stem... Het ging om het woord van de dichter, niet om privégevoelens van de voorlezer, dus een interpreterende leeswijze deed afbreuk aan het gedicht en moest worden afgeleerd.’²⁰

Overdag waren er bijeenkomsten om gedichten te lezen en te interpreteren. ’s Avonds waren er lezingen en werd gegeten.

Er waren bij de feesten in de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig tussen de dertig en vijftig aanwezigen. De feesten waren gemengd Duits en Nederlands. De deelnemers aan het feest bleven in het hotel overnachten. Na het overlijden van Wolfgang Frommel, eind 1986, viel de kring uit elkaar in een Duits en een Nederlands deel. Beide bleven separaat hun eigen feesten organiseren. Totdat ook deze kringen verder uit elkaar vielen.

4.5 Herengracht 401

In januari 1941 nam Gisèle haar appartement op de derde verdieping van Herengracht 401 in gebruik. Door haar werk was ze vaak in haar Limburgse atelier in Leeuwen-Maasniel, thans gemeente Roermond. Tijdens haar afwezigheid bood ze vaak anderen, zoals Wolfgang Frommel, onderdak aan de Herengracht:

‘(Wolfgang Frommels) kennis en eruditie imponeerden haar, hij vertegenwoordigde een wereld die nieuw voor haar was en die haar fascineerde. Hij van zijn kant was gecharmeerd door haar gretigheid, haar leergierigheid, kunstzinnigheid en verlangen intensief te leven. Zelf van eenvoudiger komaf was hij bovendien geïmponeerd door haar wortels in de Oostenrijkse aristocratie en al helemaal begeistert door het idee dat zij afstamde van de grote oriëntalist Hammer-Purgstall...’²¹

Over het bestaan van een seksuele verhouding tussen hen beiden bestaat bij Annet Mooij geen twijfel. Maar die seksuele relatie was geen lang leven gegund:

‘Voor Gisèle was (Wolfgang) Frommel een potentiële levenspartner en het was een diepe teleurstelling voor haar te ontdekken dat hij daar heel anders over dacht. De opgave die Frommel voor zichzelf in het leven zag weggelegd, zo maakte hij haar duidelijk, liet zich niet combineren met een vrouw aan zijn zijde.’²²

Ook na deze breuk wenste Gisèle Wolfgang Frommel in haar nabijheid te hebben en te houden, aldus Annet Mooij.²³ Wolfgang Frommel trok op 8 juli 1942, zijn veertigste verjaardag, samen met Buri bij Gisèle in. Buri had tot dan ondergedoken gezeten in Zuid-Limburg bij de Limburgse schilder Charles Eyk, maar daar was het voor hem te gevaarlijk geworden. Wolfgang Frommel en Buri kregen de driehoekige zit-slaapkamer, Gisèle de kleine zijkamer annex keuken. Gisèle stond niet alleen een groot deel van haar woonruimte af, op haar rustte eveneens de taak om Wolfgang Frommel en Buri te onderhouden. Omdat ze had geweigerd lid te worden van de Kultuurkamer en daardoor officiële opdrachten uitbleven, moest zij een inkomen zien te verwerven met opdrachten in de privésfeer. Dat betekende dat ze regelmatig elders verbleef. Dat laatste gold ook voor Wolfgang Frommel, die regelmatig in Bergen vertoefde.

Tijdens een van deze periodes van afwezigheid van Wolfgang Frommel ontstond een seksuele verhouding tussen Gisèle en Buri. Dat was nog in de zomer van 1942.²⁴ Voor de toen 16-jarige Claus Bock, die in Bergen ondergedoken zat, moest in 1943 een nieuwe schuilplaats worden gezocht. Op 16 februari 1943 trok hij bij Wolfgang Frommel, Buri en Gisèle in. Het was net in de periode dat de verhouding tussen Gisèle en Buri bij Wolfgang Frommel bekend werd ‘en de spanningen binnen de driehoek op uitbreken stonden’.²⁵ De kostwinning rustte op de schouders van Gisèle.²⁶ De moeder van Chris Dekker en de broer van Adriaan Roland Holst sprongen financieel bij. Wolfgang Frommels belangrijkste bezigheid was de ontwikkeling van een gemeenschap ‘die nog het best te vergelijken valt met een religieuze broederorde’:

‘Ver weg van het gewone leven ontstond op driehoog een parallelle ondergrondse wereld, waarvan de bewoners en bezoekers zich als monniken in een klooster wijdden aan het werk van een gestorven meester en een heilige literaire traditie. Teksten vormden er het dagelijks brood; er werd gelezen, voorgedragen, gedicteerd, overgeschreven, uit het hoofd geleerd, vertaald en gedicht.’²⁷

De gemeenschap ontwikkelde een traditie van vriendenfeesten. De traditie van die feesten was al begonnen in Bergen en

‘werd ondanks de oorlogsomstandigheden zo goed en zo kwaad als het ging voortgezet: tweemaal per jaar een avond, in het najaar en in de lente, waarop de vrienden, getooid met van klimop of paasbloemen gevlochten kransen in het haar, samenkwamen ter bezegeling van het heilige verbond.’²⁸

Het einde van de Duitse bezetting van Nederland op 5 mei 1945 betekende het onvermijdelijke verlies van controle over de hechte gemeenschap die Wolfgang Frommel aan de Herengracht 401 had gesmeed. In het laatste oorlogsjaar had Simon van Keulen – na zijn ontsnapping uit de trein die hem van kamp Amersfoort naar Duitsland zou brengen – zijn toevlucht gezocht aan de Herengracht 401.²⁹ Kort voor de bevrij-

ding bracht Wolfgang Frommel een schizofrene Joodse jongen, Torry Goldstern, naar de Herengracht 401. Net als aan Buri en Claus Bock bood de Herengracht 401 hen onderdak, eten en drinken, en veiligheid. Ze hadden geen andere keuze dan zich te verschuilen op driehoog aan de Herengracht.

Na de bevrijding veranderde dat. Van de oorspronkelijke groep bewoners (Gisèle, Wolfgang Frommel, Buri en Claus Bock) vloog iedereen voor kortere of langere tijd uit en bleef maar een enkeling aan de Herengracht 401 over.

De familie van Gisèle drong erop aan de banden met de vroegere bewoners te verbreken 'en de klaplopers de deur te wijzen'.³⁰ Dat stootte haar echter hevig tegen de borst. Hoewel er van haar door velen en over een hele lange periode werd geprofiteerd,

'was Gisèle in wezen een buitengewoon trouw persoon. Wie of wat eenmaal een plaats in haar hart had verworven, kon rekenen op haar blijvende aandacht'.³¹

Het meest dierbaar waren haar vrienden uit de oorlogsperiode

'en het gevoel van eeuwige lotsverbondenheid dat in de oorlogsjaren in haar was geworteld'.³²

Wolfgang Frommel en zijn entourage bleven welkom in haar huis. Na de bevrijding werden de voorjaars- en najaarsfeesten in Bergen in het huis van Chris Dekker gehouden. Er was ook een nieuwe generatie jonge bewonderaars van Wolfgang Frommel met onder anderen Corrado Hoorweg, J. E. C. (Emanuel) Zeylmans van Emmichoven en H. (Heinz) Aufrecht die aanvankelijk in een onbewoonbaar verklaarde woning in de Beulingstraat hun intrek namen.

Een impuls kreeg de Nederlandse kring rondom Wolfgang Frommel door de oprichting van uitgeverij *Castrum Peregrini* in 1951, welke naam verwees naar de schuilnaam die het onderduikadres in de oorlog had gekregen. De eerste uitgever was Zeylmans van Emmichoven. De oprichting werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van Chris Dekker die over een aanzienlijk vermogen beschikte uit de nalatenschap van zijn grootouders en zijn vroeg gestorven vader. Later, in 1958 formeel maar in feite al jaren eerder, nam Manuel Goldschmidt de leiding van de uitgeverij op zich.

Terug naar 1952. Om precies te zijn naar 21 juli 1952. Op die dag ontmoette Gisèle op een receptie van de *British Council* de Amsterdamse burgemeester Arnold d'Ailly. Op die kennismaking volgden afspraken, bezoeken en beiden markeerden 21 september 1952 als het begin van hun relatie. Een relatie van Gisèle met een getrouwde man, die pas in de volle openbaarheid kwam nadat Arnold d'Ailly op 22 december 1956 afscheid nam van het burgemeesterschap. Hij trok vervolgens bij Gisèle in en werd een nieuwe bewoner van de Herengracht 401.

Gisèle kreeg het hele pand aan de Herengracht 401 in haar bezit. Met de erfenis van haar op 3 september 1955 overleden moeder had zij in januari 1957 het grachtenpand gekocht. Met Arnold d'Ailly ging zij na een verbouwing op de vierde en vijfde verdieping wonen.

Op 17 april 1958 verschenen Manuel en Peter Goldschmidt samen met Reinout van Rossum du Chattel voor een Amsterdamse notaris. In een notariële akte werd de oprichting van de Stichting Castrum Peregrini vastgelegd. Met een startkapitaal van duizend gulden was het de bedoeling dat de Stichting in algemene zin het geestelijk en artistiek leven zou gaan bevorderen. Dat diende te gebeuren door daarvoor in aanmerking komende personen te ondersteunen, tijdschriften en publicaties uit te geven, lezingen en discussiekringen te organiseren, instellingen werkzaam op cultureel terrein op te richten of in stand te houden en verzamelingen, bibliotheken en archieven op te richten of in stand te houden.

Het bestuur van de Stichting kwam in handen van Manuel en Peter Goldschmidt, Reinout van Rossum du Chattel, Chris Dekker en Coen Stibbe, bekend als Corrado Hoorweg. De Stichting kende een raad van toezicht die in eerste samenstelling bestond uit Gisèle, Arnold d'Ailly, Wolfgang Frommel, Rolf Schierenberg en Claus Bock die toen in Manchester woonde. Het was de bedoeling de activiteiten van de Stichting te bekostigen met haar startkapitaal, haar inkomsten uit activiteiten en 'hetgeen door de stichting bij schenking, erfenis of legaat wordt verkregen'.³³

De Stichting zou in de jaren tachtig voor Gisèle een belangrijke rol spelen bij de overdracht van haar bezit en vermogen. Begin 1980 kreeg Gisèle een deel van de nalatenschap van haar Oostenrijkse tante Paula:

'De erfenis van tante Paula maakte Gisèle in een klap miljonair. Daar bleef het niet bij. Ten gevolge van de exploderende olieprijsen in de jaren zeventig was ook het aandelenpakket van haar vader ten langen leste een buitengewoon winstgevend bezit geworden. Het sterk gestegen dividend, gevolgd door de verkoop van bijna alle aandelen omstreeks 1980, leverden haar eveneens miljoenen op.'³⁴

Het ging volgens Annet Mooij om een bedrag van vele miljoenen gulden, die deels in Nederland, deels in Zwitserland op de bank werden gezet. Gisèle verstrekke de Stichting een lening om de panden in de Beulingstraat die grenzen aan de Herengracht 401 te kopen en te verbouwen. In de jaarstukken over 1980 stonden Beulingstraat 8 en 10 voor een bedrag van 668.623,72 gulden in de boeken. Voor de verbouwing was volgens Annet Mooij acht ton nodig, in totaal anderhalf miljoen gulden.

Over hoe ze het best kon omgaan met haar vermogen en bezit raadpleegde Gisèle Mees & Hope. Deze bank adviseerde haar over een schenking die door haar verblijf in het buitenland voordelige fiscale mogelijkheden bood. Van 1973 tot het najaar van 1982 had ze namelijk metterwoon op Paros verbleven:

'Er moest nog een jaar bij om de vereiste termijn van tien jaar vol te maken en de schenking daadwerkelijk vanuit het buitenland te laten plaatsvinden.'³⁵

De keuze voor het volmaken van de tienjarentermijn viel op Londen, waar ze tot september 1983 verbleef. Op 8 juli 1983 zette zij haar handtekening onder drie documenten bij een Amsterdamse notaris.

Het eerste document betrof 'een schenking bij wijze van schuldgerekenning', waarmee Gisèle de Stichting een bedrag van 3,5 miljoen gulden schonk. Zij leende dit bedrag meteen weer terug tegen een rente van acht procent. De schuld zelf werd pas bij het overlijden van Gisèle opeisbaar. In de jaarstukken werd deze schenking in het overzicht van vermogen als een post mortem (na haar overlijden) opgenomen. Bij het op-tuigen van deze regeling was natuurlijk niet te voorzien dat de toen zeventigjarige Gisèle nog dertig jaar aan deze regeling gebonden zou blijven. Door de rentebetalingen en dankzij de royale giften aan haar naasten teerde zij in op haar vermogen: bij haar overlijden was nog 239.134 euro over.

De tweede akte had betrekking op de kwijtschelding van schulden. De kosten voor de aankoop en verbouwing van de Beulingstraat 8 en 10 werden op een klein bedrag na kwijtgescholden. De derde akte was een 'schenking onder voorbehoud van vruchtgebruik'. Hiermee schonk Gisèle de Herengracht 401 en de inboedel aan de Stichting. Zolang zij leefde behield zij het vruchtgebruik waardoor zij gebruik mocht maken van het huis dat niet langer haar eigendom was.

Gisèle's plots verkregen rijkdom en de wijze waarop zij met dat nieuwe vermogen wilde omgaan, vielen samen met de periode dat de gezondheid van Wolfgang Frommel zienderogen afnam. Hij raakte gekluisterd aan een rolstoel, leed aan dementie en had steeds meer zorg nodig. Wolfgang Frommel overleed op 13 december 1986, 84 jaar oud. Annet Mooij noemt hem in haar biografie over Gisèle:

'meester en mentor, dichter en vriend, oplichter en uitvreter en voor Gisèle bovenal de tovenaars in wiens magische ban zij meer dan veertig jaar gevangen was gebleven.'³⁶

Na zijn overlijden werd de Stichting in zijn testament bedacht met een legaat. Het legaat bestond uit al zijn boeken en alle copyrechten van 'mijn gehele literaire werk (brieven, gedichten, opstellen, boeken, enzovoorts)'.³⁷ Een in zijn testament voorziene redactiecommissie zou beslissen 'welke werken van mij mogen worden gepubliceerd en welke niet'.

Een groot deel van zijn literaire nalatenschap werd door Manuel Goldschmidt ondergebracht bij het Literair Museum. Een aantal boeken staat nog op de derde verdieping van de Herengracht 401 en zijn imposante bibliotheek die op de eerste verdieping stond van de Komturei, bevindt zich thans op kosten van de Stichting Castrum Peregrini in de opslag van een verhuisbedrijf. Wolfgang Frommel werd begraven op de begraafplaats bij de Stompe Toren, het kerkje in Spaarnwoude.

4.6 De school in Werkhoven

Na de bevrijding groeide de school in Ommen snel. In 1946 waren er 84 leerlingen, in 1950 150.³⁸ In 1958 verlengde de eigenaar van het kasteel het huurcontract niet meer. De school moest daarom noodgedwongen verhuizen, van Ommen in Overijssel naar

Werkhoven in de provincie Utrecht. Op 12 september 1959 vond de opening van de 'Beverweerd International School' in kasteel Beverweerd plaats. Buri en Billy Hilsley gingen in Beverweerd als leraar aan de slag. Buri en zijn gezin verhuisden naar Driebergen, Billy Hilsley kreeg de torenkamer van het kasteel als woning toegewezen. Toen in 1966 de *Mammoetwet* werd ingevoerd, moest ook de school in Werkhoven op de nieuwe onderwijsleest worden geschoeid. Omdat de financiële tekorten te groot werden, moest er subsidie worden aangevraagd. Een voorwaarde voor het verkrijgen daarvan was dat er voldoende bevoegde leraren zouden zijn. Er werd een aantal nieuwe, bevoegde leraren aangetrokken en enkele leraren haalden alsnog hun bevoegdheid.

Voor Buri was dit mede de aanleiding om voor een andere vorm van het leraarschap te kiezen. In 1969 vond de oprichting van een tekenschool voor volwassenen in Amsterdam plaats, Ateliers Buri aan het Oosterpark. Het huis in Driebergen werd verkocht en Amsterdam werd de nieuwe woonplaats.

Billy Hilsley bleef muzikleraar tot zijn zeventigste, tot 1981. In 1997 werd de school gesloten. Na zijn pensionering in 1981 bleef Billy Hilsley tot aan zijn dood in 2003 wonen in zijn torenkamer in het kasteel.

In 1971 voltrok zich een verandering in de juridische status van de school. De Stichting Quakerscholen hield op te bestaan. De school werd voortgezet als International School Beverweerd door een nieuwe stichting; de Stichting International School Beverweerd³⁹ die tot op de dag van vandaag bestaat en in het Handelsregister staat ingeschreven.⁴⁰ De commissie heeft op 13 maart 2019 schriftelijk contact opgenomen met het bestuur van deze stichting met het verzoek om voor het onderzoek relevante informatie met de commissie te delen. Het stichtingsbestuur heeft niet gereageerd op dit verzoek.

Op 20 februari 2019 hebben de voorzitter en de secretaris van de commissie gesproken met twee vertegenwoordigers van het Religieuze Genootschap der Vrienden in Nederland (verder: het Genootschap). Het Genootschap droeg geen juridische verantwoordelijkheid voor de school in Ommen en Werkhoven. Er was een aparte stichting: de Stichting Quakerscholen. In het bestuur van deze stichting zaten wel twee leden die door het Genootschap werden aangewezen. De archieven van de Stichting Quakerscholen bevinden zich op het Quaker Centrum en bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (<https://search.socialhistory.org/Record/ARCH01177>). Het kleine deel van het archief bij het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis is echter verre van volledig en niet geïnventariseerd.⁴¹

Het Genootschap heeft begin vorig jaar nagegaan of zich in deze archieven verwijzingen bevinden naar 'omvangrijk seksueel misbruik door enkele personeelsleden'. De zoektocht heeft 'geen enkele informatie (opgeleverd) over mogelijke kennis van het bestuur van de Stichting Quakerscholen over seksueel misbruik'.⁴² In een gesprek met een voormalige leerkracht is wel vernomen dat er rond 1960 een sportleraar is ontslagen omdat hij met een leerlinge in bed was aangetroffen. De leraar werd op staande

voet ontslagen.⁴³ Het is niet bekend of de leiding van de school andere klachten over seksueel misbruik zelf heeft afgehandeld en heeft weggehouden van het bestuur.

4.7 De Komturei

Op 16 februari 1965 overleed in Bilthoven Selina Pierson-Andrée Wiltens. De in 1882 geboren Selina Pierson was de weduwe van H.D. (Henri Daniel) Pierson (1865-1943), die zij in 1922 had leren kennen. H.D., zoals zij hem steevast noemde, was toen getrouwd. Kort na deze ontmoeting met de 56-jarige bankier bezocht ze Ommen en raakte in de ban van de omgeving. In het bijzonder van een heuvel waarop zij dankzij de erfenis van haar grootmoeder een huis, de Bargsigt, liet bouwen. Na het overlijden van de echtgenote van Pierson trok de oud-bankier bij haar in en niet veel later, in 1936, trouwden zij. Pierson was inmiddels 70 jaar oud, Selina 54. Het huis was een 'paleisachtige villa' met een eetzaal, een enorme zitkamer, slaap- en badkamers. De omringende tuinen met een rosarium en Japans paviljoen waren ontworpen door Mien Ruys. Voor een verjaardag had Selina mogen kiezen tussen een parelcollier en de naastgelegen pachtboerderij. Selina koos voor de boerderij. Een zwembad en tennisbaan pasten in deze sprookjesachtige omgeving. Tot 1940 bruiste Bargsigt. Er waren feesten en opvoeringen van middeleeuwse spelen. Om dit leven in stand te houden moest stevig in de buidel worden getast voor onderhoud en voor de betaling van in- en uitwonende kamermeisjes, tuinmannen, knechten.

De banden tussen Castrum Peregrini en Selina waren innig. Selina Pierson zelf voelde zich sterk verbonden met de Quakerschool in Ommen. Buri en zijn echtgenote raakten bevriend met Selina Pierson en trokken op den duur zelfs bij haar in. Dat was in 1957. Tot 1959 toen de Quakerschool naar kasteel Beverweerd in Werkhoven verhuisde. Ook Corrado Hoorweg, die enkele jaren leraar klassieke talen op de school was, verhuisde naar Bargsigt die hij als 'een vorstelijke omgeving' ervoer.⁴⁴ Wolfgang Frommel voelde zich thuis op Bargsigt en verbleef er vaak en langdurig.

In de laatste jaren van haar leven verbleef Selina Pierson steeds vaker bij Buri en zijn vrouw in Driebergen. Buri was leraar aan de nabijgelegen school in Werkhoven. In de winter van 1964/1965 werd ze ziek. Op 16 februari 1965 – het werd aan het begin van deze paragraaf al gememoreerd – overleed ze.

Haar nalatenschap kwam terecht bij de Stichting Castrum Peregrini. Uit de jaarrekening van de Stichting over 1965 blijkt dat de Stichting er financieel gezien niet florisant voorstond en dat extra inkomsten broodnodig waren.

Al met al gaf de erfenis aan de Stichting na aftrek van kosten een financiële impuls van meer dan 80.000 gulden.

Daarmee kocht de Stichting Castrum Peregrini in 1968 een pand aan de Oudezijds Voorburgwal 153 in het hartje van de Wallen. Het pand bestond uit twee panden aan de voorkant die toen kadastraal een pand vormden ('het voorhuis'). En een achterhuis,

thans Oudezijds Voorburgwal 153-A. Het voorhuis en het achterhuis werden in 1968 gekocht door de Stichting voor 105.000 gulden. Het voorhuis werd meteen weer doorverkocht voor 64.000 gulden.

Het achterhuis is een voormalige opslag van stoffen. De ingang van het 17de-eeuwse pand bevindt zich op de begane grond van het voorhuis aan de Oudezijds Voorburgwal. Via een vrij lange gang – die loopt onder het voorhuis – bereikt men twee kleine binnenplaatsen waarvan er een is overdekt en als keuken dient. De andere binnenplaats is niet overdekt en ondanks de beperkte ruimte staat daar een boom die tot de derde etage reikt. Op de begane grond, dus grenzend aan de twee binnenplaatsen, bevindt zich een grote ruimte die als woon/werkkamer dient, maar ook als ruimte voor exposities, muziekoptredens en feesten kan worden gebruikt.

Op de eerste etage is er een met de begane grond vergelijkbare grote ruimte waar de bibliotheek van Wolfgang Frommel werd ondergebracht. Ook die ruimte leent zich voor bijeenkomsten. Op de tweede en derde verdieping bevinden zich slaapkamers. Het achterhuis, dat in de kring van Castrum Peregrini als de Komturei bekend staat, grenst aan een wirwar van steegjes en aanbouwingen aan de huizen aan de Oudezijds Achterburgwal.

De eerste bewoner van de Komturei was Wolf van Cassel die eigenlijk Fritz Meyer heette. Die was in 1966 werd door Wolfgang Frommel in Heidelberg gespot

‘en overgedragen aan Manuel (Goldschmidt), die zelf geen jongere vrienden wist te werven. Nog hetzelfde jaar kwam Wolf, negentien jaar oud, naar Amsterdam, een begaafde jongen met een problematische jeugd en weinig scholing. Hij dichtte en zong en begon in Amsterdam een loopbaan als restaurateur, die na een arbeidsconflict eindigde in de ziektewet.⁴⁵

De problematische jeugd van Wolf van Cassel begon al bij zijn geboorte in 1946. Zijn moeder was bij de bevrijding van Berlijn geslagen en verkracht door Russische soldaten. Ze was op dat moment zwanger en baarde korte tijd later een dood kind. Er was ook nog een oudere zoon die ziek was geworden en op vijfjarige leeftijd overleed.⁴⁶ De vader en moeder van Wolf van Cassel waren elkaar in de chaotische laatste maanden van het Derde Rijk uit het oog verloren. Toen de moeder zijn vader weer terugvond, bleek die intussen met een andere vrouw te zijn getrouwd. Het kwam weliswaar tot een hereniging maar hun relatie was verre van goed. De zwangerschap kwam dan ook op een ongelukkig moment. Een abortus mislukte en Fritz Meyer kwam als een ongewenst kind ter wereld. De eerste twee jaren bracht hij door in een weeshuis. Later trok hij bij zijn grootouders in en uiteindelijk keerde hij weer bij zijn moeder terug. Aldus beschreef hij zelf zijn eerste levensjaren in zijn in 2001 gepubliceerde herinneringen.

Twee jaar na zijn komst naar de Herengracht 401 ging hij in de Komturei wonen:

‘Hij werd daar, in de woorden van een van zijn latere huisgenoten, “geparkeerd”, omdat hij niet goed paste binnen de Herengrachtgemeenschap. Wolf kon zich geëxalteerd gedragen, hij was extravagant en luidruchtig. Hij hield van muziek

en luisterde veel naar opera's, iets wat volstrekt *not done* was in het stiltecentrum dat de Hegra was. Wolfgang (Frommel) verdroeg hem niet. Wolf had een grote uitstraling en, in tegenstelling tot Manuel (Goldschmidt) en Claus (Bock), een groot vermogen zelf jonge vrienden aan te trekken.⁴⁷

Uit een overzicht over de jaren 1988 tot en met 1994 dat de commissie heeft mogen inzien, blijkt dat er een grote verscheidenheid aan bijeenkomsten plaatsvond. Niet alleen de jaarlijkse Vincentfeesten ter gelegenheid van de in Buchenwald omgekomen Vincent Weyand, maar ook lezingen, muziekavonden en andere bijeenkomsten.

Na zijn overlijden is ook Wolf van Cassel begraven op de begraafplaats in Spaarnwoude in een van de zeven graven die Arnold d'Ailly en Gisèle hadden gekocht.

Omdat de financiële situatie van de Stichting Castrum Peregrini door verliezen bij de uitgeverij verslechterd was, moest er niet alleen in de uitgaven worden gesnoeid maar moest uiteindelijk ook de Komturei worden verkocht. Het pand werd in april 2008 door een makelaar te koop aangeboden. De vraagprijs was 825.000 euro. Uiteindelijk werd het in september 2009 verkocht voor 690.000 euro.⁴⁸ Het laatste Vincentfeest vond op 3 en 4 november 2007 plaats.

4.8 Prinsengracht

In het najaar van 1974 raakte de bijna 22-jarige Frank Ligtvoet in het Stedelijk Museum waar op dat moment een tentoonstelling te zien was van de Amsterdamse School, in gesprek met een andere museumbezoeker. Die nam Frank Ligtvoet mee naar de woning van zijn vriend, B.

De vriend van de museumbezoeker kende als student Wolfgang Frommel al via zijn vader. Na zijn studie had hij ervoor gekozen om zich in Amsterdam te vestigen en daar onderzoek te doen. Eenmaal in Amsterdam werd in 1970 het contact met Wolfgang Frommel hernieuwd. B. was toen in de dertig. Hij nam deel aan de feesten en lezingen, was ook een paar keer per jaar aan de Herengracht 401 bij maaltijden in aanwezigheid van Gisèle. Op die manier introduceerde hij eerst zijn vriend bij Castrum Peregrini en later ook Frank Ligtvoet. Aanvankelijk had Frank Ligtvoet een intieme relatie met de man die hij in het Stedelijk Museum had ontmoet, maar later kwam daar een intieme relatie met B. bij.

Toen Frank Ligtvoet op 24 april 1982 voor het eerst Nanne Dekking tegenkwam en er tussen hen beiden een liefdesrelatie ontstond, was het opnieuw de verwachting dat ook Nanne Dekking een gedeelde intieme relatie met de twee vrienden zou krijgen. In zijn gesprek met de commissie werd voor de wijze waarop hij en anderen intieme relaties met elkaar onderhielden door B de term polyamorie genoemd:

‘Dat had (B) met Frank Ligtvoet en toen Nanne Dekking kwam leek het niet onlogisch, mocht het “klikken”, dat hij zou worden opgenomen in deze situatie. Met

wederzijdse instemming, het had niets met druk, laat staan misbruik te maken. Iedereen leefde daarnaast zijn eigen leven, met vrienden en geliefden, baan of studie, op basis van vrijheid.⁴⁹

In hoofdstuk 5 wordt hierop verder ingegaan. In dit hoofdstuk is het van belang om aan te geven dat voorafgaand aan de eerste ontmoeting tussen Frank Ligtvoet en Nanne Dekking de twee vrienden en Frank Ligtvoet ‘onder een dak’ in verschillende appartementen waren gaan wonen aan de Prinsengracht.

Dat roept de vraag op of het gezelschap aan de Prinsengracht een onderdeel van de kring rondom Wolfgang Frommel was. De een, B, en bij navraag ook zijn toenmalige vriend, de museumbezoeker, ontkennen dat ten stelligste. De ander, Frank Ligtvoet en in navolging Nanne Dekking, vinden dat wel.

B en zijn vriend hadden een open verhouding waarbinnen ook ruimte was voor intimiteit met Frank Ligtvoet en later, voor korte tijd tussen B en Nanne Dekking. Daar komt voor B en zijn vriend bij dat zij eigenaar waren van het huis aan de Prinsengracht en dat dat eigendom niet berustte bij de Stichting Castrum Peregrini.

Voor Frank Ligtvoet (en Nanne Dekking) hoorde wat B de polyamorie noemde onlosmakelijk bij de toetreding tot de kring rondom Wolfgang Frommel. Zij hebben dan ook een andere mening.

Op deze plek in het onderzoeksrapport beperkt de commissie zich tot het –kort en bondig– schetsen van de standpunten. In hoofdstuk 5 wordt verder ingegaan op de publiekelijk geuite klacht van Frank Ligtvoet en Nanne Dekking.

4.9 Terug naar de Herengracht

Met het overlijden van Wolfgang Frommel ‘vervloog het geestelijk centrum en het magisch middelpunt van Castrum’, aldus Annet Mooij.⁵⁰ Dat had, zo stelt zij, grote gevolgen voor het leven aan de Herengracht en de toekomst van de verweesde vriendengroep. In zijn testament had Wolfgang Frommel Manuel Goldschmidt als zijn erfgenaam aangewezen. Die bleek volgens Annet Mooij niet in staat om de oude vriendengroep bij elkaar te houden. Aan de Herengracht 401 vormden Manuel Goldschmidt en Claus Bock, die in de zomer van 1984 zijn woonplaats Londen definitief had ingeruild voor de Herengracht 401, ‘een gesloten front’. Vele anderen keerden zich af en hadden een eigen kring zoals Billy Hilsley in kasteel Beverweerd. Manuel Goldschmidt die als directeur verzekerd was van kost en inwoning in de Herengracht 401, kocht in het Duitse Bacharach met eigen geld een huis waar hij afwisselend met de Herengracht 401 verbleef.

M.A.A. (Michael) Defuster, een van de vrienden en ook partner van Wolf van Cassel, kwam na het overlijden van Wolf van Cassel de uitgeverij in 1994 op verzoek van

Manuel Goldschmidt versterken. Een jaar later liep F. A. (Frans) Damman in het kader van zijn opleiding tot uitgever stage bij Castrum Peregrini. Zijn stageonderzoek leverde ‘een treurig beeld’ op.⁵¹ De abonnees waren gemiddeld ouder dan 75 jaar en van een aanwas van nieuwe geïnteresseerden leek geen sprake te zijn. Inhoudelijk had Michael Defuster weinig in de melk te brokkelen: hij was niet Duitstalig en als architect werd hij te licht bevonden voor een plaats in de redactie. Van meet af aan boterde het niet tussen Manuel Goldschmidt en Michael Defuster die de zakelijke kant van de uitgeverij voor zijn rekening had genomen. Na vier jaar werd Michael Defuster directeur van de uitgeverij en verslechterde de verstandhouding met Manuel Goldschmidt verder. Toen Michael Defuster met het plan kwam om voor de tachtigste verjaardag van Gisèle een boek te maken, lagen Manuel Goldschmidt en Claus Bock dwars. In 2001 volgde Michael Defuster Manuel Goldschmidt op als directeur van de Stichting Castrum Peregrini.

De verliezen op de uitgeverij werden jaar na jaar groter. Het bleek een bodemloze put. De vordering van de Stichting op de uitgeverij was in de loop van de tijd opgelopen tot 1,6 miljoen euro in 2007. Het verlies over dat jaar was 152.962 euro. Het jaar 2007 luidde het einde in van de uitgeverij. De uitgave van het tijdschrift werd na 57 jaargangen gestaakt. De overige activiteiten werden overgedragen aan het Wallstein Verlag in Göttingen. Er kwam ook een einde aan de feesten. Na het overlijden van Claus Bock op 5 januari 2008 verbleef Manuel Goldschmidt de meeste tijd in zijn huis in Bacharach. Gezondheidsproblemen dreven hem terug naar Nederland. Na een jarenlange periode van verzorging overleed hij op 7 maart 2012 in Bilthoven.

Op dat moment waren de verhoudingen binnen de oude vriendengroep drastisch gewijzigd. Een groot deel van de oude en oudere garde in de kring overleed; naast Claus Bock en Manuel Goldschmidt ook Peter Goldschmidt, Reinout van Rossum du Chattel⁵², Chris Dekker, Simon van Keulen en Haro op ’t Veld. Een ander deel verliet de kring emotioneel verwond. Joke Haverkorn publiceerde in 2013 haar herinneringen aan Wolfgang Frommel. Een publicatie waarover op 19 december 2013 in de Herengracht 401 een publiek debat werd gevoerd. Een andere groep verdedigt het gedachtegoed van Wolfgang Frommel en draagt dat via eigen stichtingen, zoals de Stichting Memoriaal (<http://www.stichtingmemoriaal.nl>) en de Wolf van Cassel Stichting (<http://www.wolfvancasselstichting.nl>), uit.

Manuel Goldschmidt koos als erfgenaam laatstgenoemde stichting waarvan onder anderen Jhr. M. F. J. (Marijn) Backer en Angrid Tilanus bestuursleden zijn. Angrid Tilanus is tevens bestuurslid van de Stichting Memoriaal die met de uitgave van publicaties personen uit de kring van Wolfgang Frommel wil ‘memoreren’. Voorzitter is Coen Stibbe (Corrado Hoorweg).

In haar biografie wijst Annet Mooij erop dat Gisèle zich het overlijden van haar familieleden en de leden van haar aangenomen familie aan de Herengracht 401 erg aantrok.⁵³ Voor haar zorg en aandacht was ze aangewezen op nieuwe huisgenoten. In 2002 ging drs. L. (Lars) Ebert aan de Herengracht 401 wonen. Hij had in 1999 drie maanden

lang een stage bij de Stichting Castrum Peregrini gelopen en keerde terug aan de Herengracht 401 toen hij in 2002 zijn universitaire studie protestantse theologie aan de Vrije Universiteit wilde afronden. Michael Defuster was lange tijd de enige bewoner van de Komturei, maar verhuisde na het overlijden van Claus Bock naar de Herengracht 401. In dezelfde periode raakte Frans Damman ‘vanuit een persoonlijke adviesrol’ betrokken bij de Stichting Castrum Peregrini die met behulp van externe adviseurs ‘een ommezwaai’ wilde maken.⁵⁴ Op 23 juni 2006 had Gisèle in een handgeschreven codicil het volgende vastgelegd:

‘Ik Gisèle, verklaar hierbij dat het mijn uitdrukkelijke wens is dat Michael Defuster, Frans Damman en Lars Ebert, na mijn overlijden, mijn appartementen aan de Herengracht 401 zullen betrekken.

Het is ook mijn wens dat mijn atelier aan de Beulingstraat 10 als een museum van mijn schilderkunst en andere werken behouden blijft.’

Zij ondertekende deze wilsverklaring met Gisèle d’Ailly.

De ‘ommezwaai’ had niet alleen een inhoudelijk karakter (van Exil-uitgeverij naar een organisatie met een publieksprogramma waarbij maatschappelijk relevante thema’s centraal werden gesteld), maar ook een financiële noodzaak. Het verlies als gevolg van het voortdurend bijspringen van de uitgeverij dreigde de Stichting als geheel in financieel zwaar weer te brengen.

In 2008 werd de Komturei te koop gezet. Zoals eerder beschreven, viel de belangstelling aanvankelijk tegen en kon het achterhuis aan de Oudezijds Voorburgwal in 2009 worden verkocht voor 690.000 euro. Gisèle liet uiteindelijk twee ton na aan de Stichting. Op 6 december 2015 werd een voormalige garage en opslagplaats aan de Van Ostadestraat verkocht.⁵⁵ De opbrengst werd gebruikt voor de aflossing van de hypotheek en het restant, 38.936 euro, werd toegevoegd aan de financiële middelen van de Stichting. De garage aan de Van Ostadestraat was in 2001 aangekocht om de tekenschool die tot dan in de Beulingstraat 8 was gevestigd, te huisvesten. Het bestuur van de Stichting vond de huur die de tekenschool betaalde commercieel onaantrekkelijk, maar wilde de eigenaar van de tekenschool met nieuwe huisvesting tegemoetkomen.

In januari 2016 kreeg de Stichting een deel van de nalatenschap van Sabine Euler-Künsemüller, de weduwe van Walther Euler. Beiden waren kunstverzamelaars. Met de erfenis, 418.092 euro, werd de begane grond van het oorspronkelijke pand aan de Herengracht 401 opgeknapt.

Op 31 maart 2017 vond een ingrijpende wijziging van de statuten van de Stichting Castrum Peregrini plaats. Allereerst werd de Stichting Castrum Peregrini omgedoopt in de Stichting Erfgoed Castrum Peregrini, die zich richt op de instandhouding en exploitatie van het erfgoed en de panden aan de Herengracht 401 en de Beulingstraat 8 en 10. Tegelijkertijd werd een nieuwe stichting met de naam van de oude opgericht: Stichting Castrum Peregrini. Deze stichting heeft tot doel om het pand aan de Herengracht

401 in stand te houden en in het bijzonder de derde, vierde en vijfde verdieping waar het interieur nog dateert van de jaren veertig en vijftig. Eenzelfde opdracht heeft deze stichting op zich genomen wat betreft de derde verdieping van de Beulingstraat 10. Hier bevindt zich het atelier van Gisèle. Als tweede doelstelling geldt het uitdragen van de idealen

‘die door de persoon van Gisèle en de geschiedenis van de plek, worden gerepresenteerd en zich laten uitdrukken als een onvoorwaardelijk geloof in een maatschappij waarin niemand wordt buitengesloten en die diversiteit en gelijkheid omhelst als voorwaarden voor vooruitgang.’

De Stichting Castrum Peregrini tracht dit doel ‘te bevorderen met onderzoek, culturele activiteiten en een educatief programma’.

5 Ervaringen van personen met wie de commissie heeft gesproken en ervaringen uit andere bronnen

5.1 Ervaringen van personen met wie de commissie heeft gesproken

De commissie heeft met 21 personen gesproken. Van tien gesprekken is een verslag opgesteld dat voor aanvullingen en verbeteringen aan de desbetreffende gesprekspartner is voorgelegd. Daarnaast heeft de commissie met meer dan twintig personen telefonisch en per e-mail contact gehad. De commissie heeft ook de beschikking gekregen over correspondentie. In deze paragraaf doet de commissie verslag van het op deze wijze vergaarde bronmateriaal. Zij doet dit zo dat de informatie niet herleidbaar is naar levende personen. Personen die meldingen doen over seksueel misbruik worden met de letter A gevolgd door een nummer aangeduid. Alle overige personen krijgen een letter (B, C, D, etc.).

A1

A1 bezocht de Quakerschool op kasteel Eerde bij Ommen. Als vijftienjarige ontmoette A1 voor het eerst Wolfgang Frommel tijdens een van zijn veelvuldige bezoeken aan de school. De ontmoeting vond plaats in het souterrain van het kasteel. Wolfgang Frommel drukte haar tegen de muur, betastte haar en ging tegen A1 'aanrijden'.

Later verhuisde A1 naar Amsterdam. A1 was toen achttien jaar oud. De meerderjarigheidsgrens was in die tijd 21 jaar. Een aantal keren verbleef A1 op de Herengracht 401, waar zij overnachtte in een kleine slaapkamer waarvan de deur niet op slot kon. Wolfgang Frommel drong volgens A1 bij iedereen in huis aan op seksueel contact. Hij maakte volgens A1 geen onderscheid tussen personen van het mannelijk dan wel het vrouwelijk geslacht.

Wolfgang Frommel deed twee – mislukte – pogingen om bij haar in bed te kruipen. Hij had bij die pogingen alleen een zijden kamerjas aan. Ze wist hem uit bed te werken. Na die eerste twee pogingen was A1 angstig en durfde nauwelijks meer te gaan slapen. Daar maakte Wolfgang Frommel gebruik van door haar het innemen van een slaappil aan te praten. Bij de derde poging, toen A1 de slaappil had ingenomen en in slaap was, overmeesterde hij A1, aldus A1.

Toen A1 elders in de Amsterdamse binnenstad eigen woonruimte kreeg, bleef Wolfgang Frommel haar belagen. Hij stond onaangekondigd voor de deur of dook elders op waar A1 dan verbleef. Zij trouwde met een lid van de kring van Wolfgang Frommel. Tijdens de huwelijksnacht was Wolfgang Frommel in de slaapkamer van het bruids-

paar aanwezig: ‘dat hoorde erbij, vond hij’. Ook toen A1 naar het buitenland was verhuisd, bleef Wolfgang Frommel, vaak in het gezelschap van jonge jongens, A1 en haar gezin bezoeken.

A1 heeft bij de commissie ook melding gemaakt van twee andere gevallen van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De eerste melding betreft Billy Hilsley, die zich ook bij A1 en haar gezin meldde. Hij verbleef dan vaak met jonge jongens in een gehuurd huis. De tweede melding betreft Ahmed, de minderjarige Marokkaanse jongen, die door Wolfgang Frommel naar Amsterdam was gehaald:

‘tot schrik van Arnold d’Ailly is Ahmed ingetrokken op de Herengracht. Of Ahmed seksueel actief was met Wolfgang Frommel weet A1 niet. Maar hem kennde was hij met iedereen seksueel actief. De Engelsman Gavin Lord Maxwell, een heel bekende schrijver en parlamentslid, had een relatie met Ahmed gehad en stond voor de deur met zijn Jaguar¹, omdat hij Ahmed terug wilde. Er ontstond veel onrust en de hele boel was in paniek. Immers, het was de eerste keer dat je dit niet kon toedekken. Deze jongen kon je niet toedekken. Daarbij werd het ook voor het eerst duidelijk dat het om pedofilie ging. Arnold d’Ailly heeft met de Raad voor de Kinderbescherming en andere instanties Ahmeds terugreis naar Marokko geregeld.’²

Nog voordat Ahmed weer huiswaarts keerde, probeerde Ahmed met de twaalfjarige broer van A1 naar bed te gaan. Dat lukte niet. Annet Mooij wijst op het gedrag van Ahmed: ‘Hij was onhandelbaar, sloop ’s nachts het huis uit, viel vrouwen lastig, liep weg.’³ Meer over de casus van Ahmed in paragraaf 5. 2.

CHRISTIANE KUBY

De vader van mevrouw drs. C. A. I. (Christiane) Kuby was bevriend met Wilhelm Hellemann, een van de Duitse vrienden van Wolfgang Frommel. Hellemann, bijgenaamd Hamlet, bracht de vader van Christiane Kuby in contact met Wolfgang Frommel. Dat leidde tot bezoeken van Wolfgang Frommel aan de vader van Christiane Kuby en diens gezin:

‘Christiane Kuby vond Wolfgang Frommel fascinerend en boeiend, maar ook eng. Want hij hield zijn handen niet thuis en Christiane Kuby had (op dat vlak) nog geen ervaring. Zo kreeg Christiane Kuby op haar veertiende haar eerste tongzoen van Wolfgang Frommel (gewoon in de gang) en dat vond zij vreselijk. Maar wat vooral zo vreselijk was, was dat zij hem zo bewonderde en dat zij vond dat zij aan zichzelf moest werken. Zij gaf zichzelf de schuld. Wolfgang Frommel bood zijn excuses aan, maar tegelijk met de uitleg: ik kon niet anders, want je was zo schattig.’⁴

Wolfgang Frommel haalde Christiane Kuby over om na haar eindexamen een tijdje naar de Herengracht 401 te komen. Wolfgang Frommel koos voor Christiane Kuby een mentor uit. Dat kon hij zelf niet zijn, maar dat moest iemand van dezelfde sekse zijn. Wolfgang Frommel bezocht samen met C nog voor haar overkomst naar Amsterdam Christiane Kuby. C had Wolfgang Frommel op dertienjarige leeftijd leren kennen en

met haar had Wolfgang Frommel een seksuele relatie. Het was de bedoeling dat C en Christiane Kuby een zogeheten pedagogische relatie zouden krijgen. Tussen Christiane Kuby en C klikte het niet. Het gevoel van Christiane Kuby zei neen, het verstand gaf aan dat het een relatie moest worden:

‘Het heeft ongeveer anderhalf jaar geduurd voordat Christiane Kuby aan de intimiteit met C toegaf. Zij wilde het niet en draaide eromheen, maar zij wilde wel bij de groep horen. Zij had heel goed door dat als zij die relatie niet aanging en zij niet meer bij de groep zou behoren en dat werd ook met zoveel woorden gezegd door haar mentor. Het betrof vooral fysieke intimiteit. Christiane Kuby vond het met z'n tweeën zijn het meest bedreigende. Zij voelde zich niet aangetrokken tot die specifieke vrouw, maar het was wel de bedoeling. Na een aantal pogingen heeft zij het laten gebeuren. Zij is toen op haar achttiende door haar mentor ontmaagd. Zij hadden vanaf dat moment een seksuele relatie. Er was geen vorm van gelijkwaardigheid en Christiane Kuby was nog niet aan de ontwikkeling van haar eigen seksualiteit toegekomen. Dat heeft zij als het meest nare ervaren.’⁵

Wolfgang Frommel had met Christiane Kuby een seksuele relatie. Daaraan ging een periode vooraf waarin Wolfgang Frommel zijn machtspositie misbruikte door regelmatig grensoverschrijdend gedrag:

‘hij ging verder dan andere mannen, het bleef niet bij een arm om je schouder, hij raakte je borsten aan (aanraken van de vagina kwam pas later) en hij zoende.’⁶

Christiane Kuby maakte een lange worsteling door voordat ze met de kring rondom Wolfgang Frommel brak. Er was een emotionele afhankelijkheid ontstaan waar Wolfgang Frommel persoonlijk en via C misbruik van maakte. Dat Wolfgang Frommel haar wel eens apart nam, waarschuwde voor de omgang met jonge mannen en hamerde op haar bestemming in een relatie met een vrouw en intussen op seksueel gebied gebruik maakte van Christiane Kuby, riep bij haar vragen op, die zij uiteindelijk ook aan Wolfgang Frommel zelf heeft gesteld. Hij rechtvaardigde zijn machtsmisbruik volgens haar als volgt:

‘ik mocht je graag. Maar tevens had ik al heel snel door, dat een relatie met een vrouw niet genoeg voor je was, en dat er een man in je leven nodig was. Toen dacht ik: beter ik dan een ander.’⁷

Het leeftijdsverschil tussen Christiane Kuby en Wolfgang Frommel was vijftig jaar.

LUK VAN DRIESSCHE

Luk van Driessche kwam als zestienjarige terecht op een van de feesten in de Komturei, waar in die periode Wolf van Cassel woonde. Tijdens dit feest drukte Wolf van Cassel Luk van Driessche tegen de muur en kreeg hij in het bijzijn van anderen een tongzoen:

‘Hij was overrompeld. Hij heeft daarover meteen iets gezegd. Hij had een tongzoen nog nooit meegemaakt.’⁸

Ondanks deze overrompeling heeft Luk van Driessche de wereld die zo voor hem werd geopend als ‘betoverend’ ervaren. Luk van Driessche kwam in aanraking met een indrukwekkend spectrum van culturele schepping: literatuur, musea. Luk van Driessche dacht dat bij dit soort vriendschap de seksuele handelingen die hij onderging en deed, ‘erbij hoorden.’ Niet alleen had Luk van Driessche seksuele contacten met Wolf van Cassel, maar Wolf van Cassel moedigde hem aan en gebruikte ‘psychische druk’ om seks te hebben met andere vrienden van Wolf van Cassel, zoals D en een studievriend die ook deelnam aan de kring rondom Wolfgang Frommel. Met Wolfgang Frommel was er ook seksueel contact. Luk van Driessche voelde zich ‘uitverkoren’ en deed wat de Duitse dichter van hem verlangde:

‘(Wolfgang Frommel) gaf je het gevoel dat het om jou ging. Het was magie. Het was onmogelijk om weerstand te bieden. Een ongelijkheid waar geen weerstand aan kon worden geboden.’⁹

D was later een van de leden van het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini. Hij hoorde bij de oude garde, die aan het begin van deze eeuw nog heftig weerstand bood tegen de nieuwe oriëntatie van de Stichting Castrum Peregrini.

De feesten waar Luk van Driessche aan deelnam vonden plaats in de Komturei, het achterhuis aan de Oudezijds Voorburgwal, op een steenworp afstand van de Oude Doelenstraat die in het verlengde van de Damstraat ligt. Luk van Driessche heeft in zijn gesprek met de commissie erop gewezen dat de feesten zelf geen orgieën waren:

‘Het Amsterdamfeest duurde twee dagen. Op zaterdag en zondag. Alleen maar mannen. Dertig tot veertig mannen. Tijdens die feesten werd veel gedronken. Ook op de afwezigen. Dat waren er al snel een stuk of vijftien. Het gebeurde vast wel dat twee mannen even naar boven gingen. Het was geen orgie. Wel werd er gezoend en geknuffeld. Als jongere vriend was je het “bezit” van je oudere vriend. Dus het was niet mogelijk om door een andere vriend seksueel benaderd te worden zonder dat dit door de oudere vriend toegelaten – gewenst – werd. Je kan dus bij wijze van spreken door je eigenaar uitgeleend worden.’¹⁰

De commissie heeft op 10 januari 2019 het achterhuis bezocht om zich een beeld te vormen van de ruimtes die voor de kring in de periode tussen 1968 en 2007 de plek waren voor het jaarlijkse Vincentfeest. Ook werden – zie het vorige hoofdstuk – andere bijeenkomsten, zoals lezingen en muzikuitvoeringen daar gehouden.

De commissie heeft contact gezocht met burens van het achterhuis. Het betreft een van de burens die daar in 1968 zijn komen wonen. Deze burens lieten de commissie weten van de Komturei nooit last te hebben gehad. Er waren lezingen waarvoor ze werden uitgenodigd en die zij ook hebben bezocht. Daar maakten ze kennis met Gisèle. Het viel op dat het vooral een mannengezelschap was. Ze hebben ook gezien dat er feesten waren, maar die waren nimmer overlast gevend. Ze kunnen verder niet beoordelen wat er binnen het huis is gebeurd.¹¹

A4

In 1949 keerde de toen 38-jarige Billy Hilsley terug op de Quakerschool in Ommen. Hij had de oorlogsjaren in internering doorgebracht. Zijn Britse nationaliteit beschermde hem, van Joodse afkomst, tegen deportatie naar een vernietigingskamp. Hij was mateeloos populair op de school in Ommen en toen die in 1959 naar kasteel Beverweerd in Werkhoven verhuisde, bleef hij de populaire muzikleraar van wie velen wisten dat hij – net als enkele andere leraren – seksuele contacten had met leerlingen.¹² In 1971 ging de Quakerschool in Werkhoven over in handen van de Stichting International School Beverweert, waaraan Billy Hilsley wederom verbonden was als muzikleraar. Ook na sluiting van de school bleef hij tot aan zijn dood in 2003 wonen in kasteel Beverweerd.

Een van de slachtoffers van Billy Hilsley was A4, die op 13-jarige leeftijd naar de International School Beverweerd ging. Billy Hilsley liet de moeder van A4 al gauw weten dat A4 over bijzondere muzikale talenten beschikte, dat hij A4 graag onder zijn hoede wilde nemen en wilde helpen met het verkrijgen van zijn eindexamen.

De eerste keer dat Billy Hilsley en A4 bij elkaar waren, kreeg A4 Drambuie te drinken. Vanaf dat moment was sprake van seksuele contacten tussen een leraar en leerling met ook nog eens een leeftijdsverschil van meer dan vijftig jaar. Billy Hilsley was niet de enige pleger. Een ander slachtoffer van Billy Hilsley maakte op zijn beurt misbruik van A4 waarbij alcohol en verdovende middelen werden gebruikt. Billy Hilsley en deze E namen A4 mee op vakantie in een vakantiehuis in Italië, waar zij aan het ten noorden van Rome gelegen Lago di Bracciano verbleven. Op weg daarheen en in het daar gehuurde huis, zo liet A4 de commissie weten, was sprake van seksuele contacten met hem, een jongen van dertien jaar. Daarvan heeft hij ook melding gedaan bij de politie in Utrecht. Het hoofd van de zedenpolitie zou A4 en zijn moeder thuis hebben opgezocht en hen hebben ontraden om aangifte te doen. Ook heeft A4 in 1995 of 1996 de nieuwe directie van de school gebeld. Hij bracht de directie op de hoogte van wat hem was overkomen. Daar heeft de directie nooit iets mee gedaan. Vrij snel daarna sloot de school overigens voorgoed zijn deuren.

Billy Hilsley bezocht met A4 en zijn moeder Wolfgang Frommel aan de Herengracht 401. Later, op de verjaardag van Wolfgang Frommel volgde een tweede bezoek. Dit keer was A4 alleen in het gezelschap van Billy Hilsley.

Het misbruik heeft bij A4 diepe sporen nagelaten. In zijn gesprek met de commissie en in eerdere contacten met de commissie bleek dat A4 enorm worstelt met wat hem is aangedaan en daarvoor ook hulp nodig heeft.

A5

Net zoals Christiane Kuby kwam A5 via zijn vader in contact met de kring van Wolfgang Frommel. Zijn vader was een van de jongere vrienden van Billy Hilsley. Toen zijn vader zijn toekomstige vrouw ontmoette, leidde dat niet tot – zoals wel bij anderen gebeurde – een verwijdering tussen de kring en de vader. Integendeel, het was de bedoe-

ling dat de toekomstige echtgenote ‘voorverwarmd’ zou worden en van de al eerdergenoemde C een introductie in de wereld van de kring rondom Wolfgang Frommel zou krijgen. Dit hield ook in dat Wolfgang Frommel en C aanwezig waren tijdens de huwelijksnacht en toekeken hoe het jonge paar hun eerste huwelijksnacht consumeerde. Daarbij was de vader van A5 er niet gerust op dat Wolfgang Frommel alleen maar lijdzaam zou toekijken. Hij vreesde dat Wolfgang Frommel als eerste seks met zijn echtgenote zou willen hebben. Een onplezierig vooruitzicht dat zich overigens niet heeft voorgedaan.

Voor A5 geldt dat hij geen enkele mogelijkheid had om te ontkomen aan wat hem later is overkomen. Toen A5 elf jaar oud was, werd hij op de trein naar Amsterdam gezet en met behulp van een plattegrond bereikte hij de Komturei aan de Oudezijds Voorburgwal. Daar logeerde A5 een weekeinde bij Wolf van Cassel. Tijdens dat weekeinde is op seksueel gebied niets voorgevallen. A5 was gefascineerd door en onder de indruk van de gedichten, de muziek en de rituelen daarbij.

Het was de bedoeling dat A5 een familietraditie zou voortzetten en dat hij – net zoals zijn vader – een van de jongere vrienden van Billy Hilsley zou worden. Billy Hilsley vond dat een van zijn andere jonge vrienden op zijn beurt een jonge vriend moest krijgen en zo werd Ian Gulliford naar voren geschoven. Zijn ouders stemden daarmee in.

Op dertienjarige leeftijd begon ‘de vriendschap’ van A5 met Gulliford. Deze werd naarmate de tijd verstreek steeds handtastelijker waarbij het in eerste aanleg bij zoenen bleef. Een jaar later ging A5 op uitnodiging van Gulliford drie weken naar Rome waar Billy Hilsley en Gulliford een huis aan het Lago di Bracciano hadden gehuurd. De veertienjarige reisde alleen en werd op Stazione di Roma Termini afgehaald door Billy Hilsley en Gulliford. Een paar dagen later hadden A5 en Gulliford voor het eerst seks met elkaar. De inwijding werd afgerond met een kus van Billy Hilsley: er was een nieuwe telg, een nieuwe tak aan de stamboom. Vrijwel elk weekeinde ging A5 naar de Quakerschool in Werkhoven en werd dan naar binnengesmokkeld om bij Gulliford te verblijven en seks met hem te hebben. Met Billy Hilsley bleef het bij zoenen.

Na twee jaar kreeg Gulliford een nieuwe vriend. Hij is enkele jaren geleden om het leven gekomen. Contact was derhalve niet meer mogelijk. Wel heeft de commissie informatie over een leerling van de International School Beverweerd waarvan de ouders ontdekten dat hij bij Gulliford was blijven overnachten. Deze leerling, een Amerikaanse jongen, werd meteen van school gehaald:

‘I don’t have much of a story at all, as I was extracted from the situation fairly quickly, before anything serious happened. My parents learned I had spent the night at Gulliford’s house and immediately took me out of the school. Nothing happened with Gulliford (or Hilsley).’²³

De nieuwe vriendschap van Gulliford met een jongere vriend betekende ook dat A5 ‘vogelvrij’ was en in de belangstelling van anderen kwam en hij – in de woorden van

A5 – ‘werd uitbesteed’. Dat betekende overigens niet dat de contacten met Gulliford verbroken waren. Vakanties werden gezamenlijk doorgebracht en dan was er geregeld seksueel contact. Dat vond ook plaats met anderen.

Eenmaal als student in Amsterdam kreeg hij van Wolfgang van Cassel het aanbod van een kamer in de Komturei. Vlak voor zijn achttiende verjaardag kwam het tot seksueel contact tussen hen beiden. Een jaar later lokte Wolfgang Frommel A5 mee naar de Herengracht 401 en had seks met hem. Het leeftijdsverschil tussen beiden was bijna zestig jaar. Weliswaar voelde het als een grote eer om met Wolfgang Frommel naar bed te mogen, maar het was een keurslijf waarin ‘de uitverkorenen’ zaten om ‘een geheim en nobel leven te leiden’.

Toen A5 zijn latere echtgenote leerde kennen, werd er grote druk op hem uitgeoefend om niet van de voor hem gebaande paden af te wijken. Tot een week voorafgaand aan de bruiloft probeerde Wolf van Cassel hem op andere gedachten te brengen. Vanaf dat moment werd hij als ‘een verrader’ gezien en hoorde er niet meer bij, wat in zijn verstandhouding met zijn vader de nodige gevolgen had:

‘Maar er ging wel een bom af in de familie.’¹⁴

Jarenlang was het contact met zijn ouders verbroken. Aan de ene kant leeft bij A5 het gevoel dat hij om te overleven de zogenaamde ‘goede’ kant moest kiezen, namelijk die van de kring. Aan de andere kant voelt A5 zich schuldig en schaamt hij zich om de ‘in-gebakken loyaliteit’ die hij nog steeds met zich meedraagt.

A6

De grootvader van A6 was bevriend met Wolfgang Frommel. Vanaf zijn negende bleef A6 met enige regelmaat logeren bij een van de deelnemers aan de kring rondom Wolfgang Frommel, B. Er werden uitstapjes gemaakt en ook verbleven A6 en B een paar dagen in Duitsland. Aan de logeerpartijen kwam een abrupt einde toen A6 twaalf jaar oud was. Volgens A6 kreeg hij last van slaapproblemen en begon hij op zijn twaalfde met bedplassen.¹⁵ Zijn moeder was daar ongerust over en stelde hem vragen. Aan wat hij heeft geantwoord, heeft A6 geen herinnering meer. Volgens B heeft hij A6 een misplaatste grap verteld en ontstond op die manier een misverstand dat volgens hem na een gesprek met de moeder kon worden opgelost.¹⁶

A6 heeft in een gesprek met de voorzitter van de commissie meegedeeld dat hij zich kan herinneren dat hij in het bed van B was gaan slapen. B heeft dat bevestigd. Toen A6 ongeveer tien jaar was, kon A6 volgens B niet goed slapen en zocht gezelschap ‘zoals een kind bij zijn ouders in bed kan kruipen. Dat zou 2,5 jaar later nogmaals zijn gebeurd.’¹⁷ Kort voordat het hierboven genoemde voorval plaatsvond.

Nanne Dekking is bevriend met de moeder van A6 en raakte op die manier betrokken bij deze kwestie, die voor hem een van de twee punten is die zijn breuk en die van Frank Ligtfoot met de kring markeren. In zijn gesprek met de commissie liet Nanne Dekking weten dat de moeder van A6 laat in de avond, in paniek, naar hem toekwam om te zeg-

gen dat er iets gaande was dat verder ging dan een logeerpartij. Zij wilde dan ook overleggen over het doen van aangifte

B heeft in zijn gesprek met de commissie laten weten dat hij in zijn dagboek een aantekening heeft aangetroffen over de excuses voor deze verdenking die Nanne Dekking hem zou hebben aangeboden. De commissie heeft B om inzage in deze aantekening gevraagd en de inzage op 10 april 2019 gekregen.

Feit is dat B A6 eind 2017 heeft benaderd. In dat bericht verwees B naar de regelmatige contacten tussen A6 en B. Ook zocht hij in dat bericht een opening voor een gesprek. Hoewel het niet tot een gesprek is gekomen, reageerde A6 wel op het bericht van B. Daarin verweet A6 B dat die beter had moeten weten dan met een jongetje in één bed te slapen.

B heeft op 24 april 2019 de commissie een verklaring toegezonden van de vader van A6. Deze op 22 april 2019 gedateerde verklaring strekt ertoe dat de vader van A6 zich herinnert dat dit voorval destijds heeft plaatsgevonden zoals B heeft toegelicht in zijn e-mailbericht van 10 april 2019 aan de commissie (zie noot 16).

De commissie constateert dat de lezingen over wat er gebeurd is, uiteenlopen. Maar wat er dan ook precies is gebeurd (A6 kan het zich niet herinneren en B wijst erop dat sprake is van een misverstand als vervolg op een misplaatste grap), het is ongewenst om een tien- en twaalfjarige jongen bij zich in een bed te laten slapen. Dat B zich erop beroept dat kinderen van die leeftijd bij hun ouders in bed kunnen kruipen, is in dit geval geen plausibele verontschuldiging. B is immers niet een van de ouders van A6.

A7

Samen met zijn broer bezocht A7 de Quakerschool in Ommen. Hij kreeg als twaalfjarige pianolessen van Billy Hilsley en is toen seksueel misbruikt. De herinneringen zijn vaag, met één uitzondering. Dat hij aan het misbruik, behoudens de uitzondering, geen vaste herinneringen heeft, verklaart A7 als gevolg van verdringing en vermoedelijk door het toedienen van een bedwelmend middel in de thee.

Billy Hilsley introduceerde hem in het culturele gedachtegoed van Stefan George, hierbij gesteund door een andere leraar die ook tot die kring behoorde. Hij werd 'gekoppeld' aan een andere jonge vriend. Het was de bedoeling dat er een soort van een seksuele verhouding zou ontstaan, maar dat kon beiden niet bekoren. De 'stamboom' bij A7 loopt dan ook dood.

Na vier jaar bij zijn ouders te hebben gewoond om de middelbare school af te ronden, ging A7 in Amsterdam studeren. Hij werd daar snel opgenomen in de kring rondom Wolfgang Frommel, getalenteerde kunstenaars, dichters en wetenschappers, de meesten gedreven door de ideeënwereld van Stefan George en allen onderhevig aan het spirituele gezag van Wolfgang Frommel. Zijn contacten met Wolfgang Frommel vonden meestal plaats tijdens bijeenkomsten met andere leden van de kring, bij de lezing van

de gedichten van Stefan George. Na een van deze lezingen en ook gedurende een reis met Wolfgang Frommel naar Heidelberg is hij door Wolfgang Frommel seksueel misbruikt. Net zoals in het geval van het misbruik door Billy Hilsley zijn de herinneringen vaag, waarschijnlijk om dezelfde redenen, aldus A7. Wolfgang Frommel was een begeesterend verteller. Hij introduceerde A7 in belangrijke Europese cultuurstromingen. Zijn seksuele daden werden door hem gezien als bezegeling van een geestlijke inwijding. Dit doet niet af aan de verwerpelijkheid ervan, aldus A7.

De culturele exclusiviteit van de kring werkte als een ‘klem’ op andere sociale contacten. Na zijn vertrek naar Leiden om daar verder te studeren verwaterde het contact met de kring. A7 bezocht nog wel de feesten ter ere van de verjaardag van Vincent Weyand. Die hadden een ‘liturgisch’ karakter. Ook hier werden de gedichten in grote ernst en met ritmische cadans voorgedragen. Ter illustratie toonde A7 de commissie foto’s van een van deze feesten: Wolfgang Frommel omringd door jonge mannen, één ervan zeer jong, flessen wijn op tafel, allen met hoofdkransen getooid, met verheven blik de wijsheid van Stefan George tot zich nemend. Het is niet tot een formele breuk van A7 met Wolfgang Frommel en zijn kring gekomen. Na zijn studie heeft hij hem nooit meer gezien.

CASUS 8

Op 10 juli 2017 verscheen in *Vrij Nederland* een artikel van de hand van Frank Ligtoet.¹⁸ In dit artikel en in latere publicaties is de deelname van Frank Ligtoet aan de kring rondom Wolfgang Frommel de draad van het verhaal. En dat verhaal begon met de kennismaking van Frank Ligtoet met twee vrienden uit de kring rondom Wolfgang Frommel. De een van jongs af aan vertrouwd met het gedachtegoed van Stefan George en bekend met de door hem bewonderde Wolfgang Frommel. De ander raakte via hem bij de kring betrokken. Frank Ligtoet sloot zich aan bij de kring rondom Wolfgang Frommel.

Met z’n drieën bezochten ze de feesten met Pasen in Hohwacht en rond de verjaardag van Vincent Weyand in Amsterdam. Iedereen kreeg gedichten toegewezen en naar belangrijkheid werd de volgorde van voorlezen bepaald. Het begon met Wolfgang Frommel die begon te lezen en het eindigde met Wolfgang Frommel. Het feest werd afgesloten met een kus die van mond op mond werd doorgegeven en wederom bij Wolfgang Frommel eindigde. Ook Frank Ligtoet was zeer onder de indruk van Wolfgang Frommel:

‘(Ik heb) eens beschreven hoe Wolfgang Frommel met mensen omging. Hij liet je in een gesprek het idee krijgen dat je op zijn niveau meesprak. Op een socratische manier praten. Een charmante, intelligente man. Iedereen vond hem fantastisch.’¹⁹

Op een gegeven moment verhuisden B en zijn vriend naar de Prinsengracht (zie 4.8). Frank Ligtoet huurde daar de bovenste verdieping. Daar ontstond een gezamenlijk leven:

‘Zij aten regelmatig met elkaar, hadden seks en lazen gezamenlijk gedichten.’²⁰

Deze situatie veranderde toen Frank Ligtvoet tijdens een huisconcert op 24 april 1982 drs. N. (Nanne) Dekking ontmoette. De twee kregen meteen een emotionele band. De eerste nacht bleef Nanne Dekking bij Frank Ligtvoet slapen. Nanne Dekking voelde van meet af aan weerstand tegen zijn aanwezigheid aan de Prinsengracht en tegen zijn relatie met Frank Ligtvoet:

‘Maandenlang deden B en F alles om te ontkennen dat er iets gaande was tussen de heer Dekking en Frank Ligtvoet. Dit was, met name voor Frank Ligtvoet, heel zwaar. De heer Dekking heeft vanaf het begin het gevoel gehad dat hij ‘fout’ was in de zin van te emotioneel zijn, te veel willen van Frank Ligtvoet en hij twijfelde eraan of het misschien bij de verliefdheid hoorde. Voor de heer Dekking was het moeilijkste dat zodra hij het huis binnenkwam, het voelde als een zwaar beladen sfeer (deuren gingen overduidelijk dicht) en ook mocht de heer Dekking er niet bij zijn wanneer B en F met Frank afspraken.’²¹

In hoofdstuk 4, paragraaf 8, is er al op gewezen dat het voor B niet onlogisch was dat Nanne Dekking ook met de anderen polyamoureuze relaties zou hebben. Nanne Dekking zou aanvankelijk zelf toenadering hebben gezocht, aldus B.

In zijn gesprek met de commissie heeft Nanne Dekking laten weten het met deze voorstelling van zaken volstrekt oneens te zijn:

‘Frank Ligtvoet werd onder druk gezet om de relatie met Nanne Dekking stop te zetten, en ook niet te veel, zeker geen heel weekend, bij hem thuis door te brengen.’²²

De situatie was eerder zo dat – als Nanne Dekking zo nodig een relatie met Frank Ligtvoet wilde – hij daarvoor ook met de anderen moest meedoen. Nanne Dekking heeft ‘nooit de behoefte gehad om door de Castrumgroep bevestigd te worden’. Hij stelde van het begin af aan wantrouwig te zijn en van vertrouwen in hem bij Wolfgang Frommel was geen sprake. Door anderen in de kring rondom Wolfgang Frommel werd hij genegeerd. Nanne Dekking was niet welkom in de kring rondom Wolfgang Frommel. Er werd met succes druk op Frank Ligtvoet uitgeoefend om Nanne Dekking niet uit te nodigen voor zijn eigen verjaardagsfeest op 5 oktober 1982. Hij was ook niet welkom tijdens de gezamenlijke vakantie in het buitenland in de zomer van 1982. De Herengracht 401 was voor Nanne Dekking verboden terrein. En dat gold ook voor de voorjaars- en najaarsfeesten. Als het vertaalclubje bij Frank Ligtvoet bijeenkwam, werd Nanne Dekking geacht daar niet te zijn. Deze situatie

‘gaf enorme spanningen tussen de heer Dekking en Frank Ligtvoet. De heer Dekking werd wel eens beticht van jaloezie. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de heer Dekking zichzelf als schuldige van de spanningen heeft beschouwd.’²³

Een botsing tussen Nanne Dekking en Frank Ligtvoet kon eigenlijk niet uitblijven maar werd vermeden doordat in het voorjaar van 1983 het tij leek te keren. Er gingen in de richting van Nanne Dekking avances om hem meer bij de kring en zelfs binnen de kring te betrekken. Hij werd uitgenodigd op de verjaardag van B. Werd hij aanvankelijk door de meesten nog genegeerd, hij kreeg meer aandacht van B, die tijd voor hem

vrijmaakte en gedichten met hem begon te lezen. Sessies die – aldus Nanne Dekking in zijn gesprek met de commissie – uitmondten in tongzoenen en het betasten van zijn geslachtsdeel. Uiteindelijk ontstond een situatie die door Nanne Dekking als buitengewoon onplezierig werd ervaren maar die hij aan de andere kant ook zag ‘als een brug om Frank Ligtvoet te behouden’. Het betrof het onder psychische dwang verrichten van seksuele handelingen met penetratie, die Nanne Dekking als verkrachting heeft ervaren en waarover hij in 1983 ook al heeft gesproken met een vriendin die de ernst van wat Nanne Dekking heeft ondergaan in haar dagboek heeft vastgelegd.

Een tweede bepalend moment in de relatie van Frank Ligtvoet en Nanne Dekking met de kring rondom Wolfgang Frommel kwam hiervoor bij A6 aan de orde.

Frank Ligtvoet ging in de loop van 1983 ‘her en der logeren’. Nadat Nanne Dekking en Frank Ligtvoet waren gaan samenwonen, kwam er een einde aan de frequente betrokkenheid van Frank Ligtvoet bij de kring van Wolfgang Frommel, maar niet alle contacten werden verbroken. Met sommige personen uit de kring werd nog wel contact onderhouden. Toen Wolfgang Frommel op zijn ziekbed lag, zorgde Frank Ligtvoet een keer per week voor hem. In zijn gesprek met de commissie heeft Frank Ligtvoet de kring rondom Wolfgang Frommel een geheim genootschap genoemd. Met een sektarisch karakter dat onder andere tot uitdrukking kwam in een rituele inwijding waarbij Wolfgang Frommel en ‘zijn vrienden’ om hem heen cirkelden en een tekst uit *Der Stern des Bundes* uitspraken. Zo werd ‘für immer’ een band gesmeed die tot op de dag van vandaag knelt: hij gaf in zijn gesprek met de commissie aan dat hij het gevoel heeft er nog steeds niet helemaal vanaf te zijn.

In gesprekken met de commissie is de vraag gesteld waarom het zoveel jaren heeft geduurd voordat Nanne Dekking en Frank Ligtvoet met hun ervaringen naar buiten traden. Het antwoord op die vraag komt in hoofdstuk 7 aan de orde. Bij seksueel misbruik ervaren slachtoffers vaak een drempel om wat hen is overkomen met anderen te delen. Daar kunnen verschillende redenen voor zijn waarover meer in hoofdstuk 7. De commissie heeft aan Frank Ligtvoet gevraagd waar het kantelmoment voor hem heeft gelegen. Frank Ligtvoet heeft die vraag als volgt beantwoord:

‘De heer Ligtvoet schreef over zijn leven, zijn verhouding met zijn vader en zijn familie. Zo langzaam kwam hij steeds dichterbij de periode in zijn leven dat hij deel uitmaakte van de vriendenkring. Een kantelmoment klinkt abrupt. Hij noemt het liever een tipping point, het moment dat het overstroomt. Omdat hij aan het schrijven was en de politieke realiteit van een walgelijk filmpje met Trump als trigger werkte. Toen was er geen redden meer aan.’²⁴

Een tweede vraag is: moet wat zich heeft voorgedaan op de Prinsengracht worden gezien als een louter particuliere aangelegenheid of is er een verband met de pedagogische eros van Wolfgang Frommel? Voor de commissie is duidelijk dat met hulp van de attributen van de kring (samen gedichten lezen, daarbij seksuele handelingen verrichten) Nanne Dekking onder druk werd gezet. Hij moest zich dit alles laten welgevalen, omdat hij voorzag dat het hem anders zijn relatie met Frank Ligtvoet zou kosten.

Terwijl Frank Ligtvoet lange tijd zijn betrokkenheid bij de kring dacht te kunnen combineren met zijn relatie met Nanne Dekking die diep in zijn hart niets met de kring te maken wilde hebben. Toen begin 1983 plotseling het tij leek te keren en met name B een andere houding aannam ten opzichte van Nanne Dekking, leek er inderdaad het perspectief te zijn dat Frank Ligtvoet alle opties open kon houden. Het onder dwang verrichten van seksuele handelingen en het voorval met A6 waren zulke krachtige signalen voor Nanne Dekking en Frank Ligtvoet dat het alsnog tot een breuk met de kring kwam.

5.2 Ervaringen uit andere bronnen

AHMED

In de vorige paragraaf is de komst van Ahmed, een minderjarige Marokkaanse jongen uit Marrakesh, al kort aan bod gekomen (A1). Zijn verhaal is ook gedocumenteerd in de biografie van Annet Mooij, waar de commissie dankbaar gebruik van heeft gemaakt. De commissie vult deze informatie aan met informatie uit het archief van de Stichting Castrum Peregrini.

Wolfgang Frommel ontmoette in het najaar van 1959 tijdens zijn verblijf in Marokko de toen elfjarige Ahmed. Annet Mooij schrijft dat Wolfgang Frommel ‘verrukt van hem’ was.²⁵ Marokko was destijds in trek bij homoseksuelen vanwege de gemakkelijke toegang tot al dan niet betaalde seks met jongens en mannen. Dat was vermoedelijk ook de drijfveer voor Wolfgang Frommel om naar Marokko af te reizen. In gesprekken die de commissie voor dit onderzoek heeft gevoerd, kwam naar voren dat Wolfgang Frommel een andere, veel onschuldiger maar desalniettemin bizarre reden gebruikte voor zijn bezoeken aan Marokko: hij zou op zoek zijn naar een schuilplaats mocht in Europa een nucleaire oorlog uitbreken.

Annet Mooij heeft erop gewezen dat de feitelijke ontdekker van Ahmed Rolf Schierenberg was, een vriend van Wolfgang Frommel. Eind oktober 1960 arriveerde de toen twaalfjarige Ahmed aan de Herengracht 401. De bedoeling was hem een betere toekomst te geven door voor hem een goede opleiding te vinden, andere talen dan het Frans te laten leren en in de klassieke traditie op te voeden. Een project dat jammerlijk mislukte. Een Engelse opleiding aan een taleninstituut in Groot-Brittannië moest worden afgebroken omdat de vader van Ahmed de onmiddellijke terugkeer van zijn zoon eiste. De vader van Ahmed was gewaarschuwd door Gavin Maxwell, die eerder al een relatie met Ahmed had. In mei 1961 dook deze excentrieke natuurliefebber en lid van het House of Lords op aan de Herengracht in een witte Rolls Royce. Hij kwam Ahmed ophalen.

Wolfgang Frommel hield zich afzijdig. Hij was op reis gegaan naar Spanje. Dat betekende niet dat de Stichting Castrum Peregrini langs de kant bleef staan. In de jaarstukken over 1961 werden drie financiële posten opgevoerd die duidelijk te maken hebben met Ahmed. Zo werd aan schoolgeld 1605,42 gulden uitgegeven. Aan kleedgeld 200

gulden en Ahmed kreeg waarschijnlijk ook een zakcentje toegeschoven. Achter zijn naam stond een bedrag van 20 gulden. Alles bij elkaar 1.825,42 gulden.

Arnold d'Ailly en Gisèle waren lid van de raad van toezicht, die de jaarstukken vaststelde en van handtekeningen voorzag. Gisèle gaf daarbij door desinteresse of omdat het bestuur niet zat te wachten op haar bemoeienis, niet thuis. Haar handtekening ontbreekt. Wel tekende Arnold d'Ailly, maar de jaarstukken over 1961 zijn vermoedelijk pas in de loop van 1962 opgesteld en ter vaststelling aan de leden van de raad van toezicht voorgelegd. Op dat moment was Ahmed alweer terug in Marokko.

Arnold d'Ailly nam het initiatief tot overleg met de Raad voor de Kinderbescherming en de procureur-generaal bij het Amsterdamse gerechtshof. Ook had hij contact met de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie.²⁶

Uiteindelijk volgde de minister van Justitie het advies van de Raad voor de Kinderbescherming op en keerde Ahmed terug naar Marrakesh. Volgens Annet Mooij belde hij Wolfgang Frommel nog wel eens op de verjaardag van Wolfgang Frommel om dan in onberispelijk Duits een strofe uit het werk van Stefan George te reciteren.

In de jaarstukken over het jaar 1962 stond voor Ahmed een uitgave van 296,09 gulden. Vermoedelijk de kosten van de terugreis die de Stichting Castrum Peregrini voor haar rekening had genomen. In de jaarstukken over 1963 is sprake van terugbetaling van een lening aan dr. R.S. & WF. Het ging hierbij vermoedelijk om de (voorgesloten) kosten van de gezamenlijke reis van Wolfgang Frommel en Rolf Schierenberg naar Marokko om in het belang van de Stichting Castrum Peregrini een veilige schuilplaats te vinden voor het geval de grootmachten in Europa kernwapens zouden inzetten.

REINOUT VAN ROSSUM DU CHATTEL

J.G. (Jaap) van Rossum du Chattel, ook wel Reinout en Reinout Vreyling genoemd was een van de leden van het eerste bestuur van de Stichting Castrum Peregrini die bij een Amsterdamse notaris op 17 april 1958 de akte tot oprichting van de Stichting Castrum Peregrini ondertekenden.

De commissie kreeg van de beheerder van de literaire nalatenschap van Reinout van Rossum du Chattel informatie over wat zich in september 1942 op de zolder van een huis in Bergen heeft voorgedaan.²⁷ In haar biografie stelt Annet Mooij dat daar Van Rossum du Chattel seksueel werd ingewijd en plaatst zij de gebeurtenis in 1940 of 1941.²⁸ Ook zou blijken dat Van Rossum du Chattel op zestienjarige leeftijd op seksueel gebied geen onbeschreven blad was. Aan de bron die de commissie van informatie heeft voorzien ontleent de commissie dat Van Rossum du Chattel eerder een seksuele relatie had met de ruim vier jaar oudere Vincent Weyand. In een briefwisseling van Van Rossum du Chattel met Joke Haverkorn van Rijsewijk is sprake van een nog eerdere seksuele ervaring: een 'naakte stoeipartij' in de zomervakantie van 1940 op de zolder van het huis van zijn grootouders.²⁹

Deze nuanceringen nemen overigens in het geheel niet weg dat de door Annet Mooij geciteerde terugblik van Van Rossum du Chattel slechts voor één uitleg vatbaar is:

‘ik sloot mijn ogen voor veel wat mij niet aangenaam was, waarvan ik eigenlijk niets wilde weten, alleen om telkens weer dat gevoel van zekerheid te krijgen. Voor een in al zijn vezels onzeker iemand, zoals ik, moet dat geweest zijn als heroïne of cocaïne voor een dopinggebruiker. Dit had niets met een erotische verhouding te maken, met de erotiek/de seksualiteit betaalde je als het ware, kocht je dat ongekennde gevoel.’³⁰

Naar aanleiding van de instelling van de onderzoekscommissie verscheen in *Het Parool* een artikel waarin de oprichting van de kring rondom Wolfgang Frommel in 1942 werd gesitueerd en de Herengracht 401 als ‘een jongensbordeel’ werd bestempeld.³¹ Een kwalificatie die ook in andere publicaties aan Annet Mooij wordt toegeschreven. De typering ‘jongensbordeel’ is afkomstig uit een brief uit 1996 die Reinout van Rossum du Chattel, aan Joke Haverkorn van Rijsewijk schreef.³² In deze brief refereert Van Rossum du Chattel aan het tweede bezoek van Percy Gothein aan de Herengracht 401. Dit tweede bezoek begon in februari 1944 en eindigde op 24 juli 1944 toen Percy Gothein naar Ommen vertrok.

Bij zijn eerste bezoek van twaalf dagen in november 1943, werden kosten noch moeite gespaard om het de belangrijke gast zo aangenaam mogelijk te maken. Hij kreeg een eigen kamer op de vierde verdieping, waar Guido Teunissen en zijn vrouw Miep Benz woonden. Miep Benz werd verzocht tijdens het verblijf elders te verblijven, omdat de hoge gast vrouwen in zijn omgeving slecht verdroeg. De jonge vrienden van Wolfgang Frommel waren geïmponeerd door de verschijning van de legendarische Gothein: ze konden in zijn bijzijn geen woord uitbrengen.³³

Over het tweede bezoek, in de loop van 1944, wond Van Rossum du Chattel zich meer dan vijftig jaar later op en schreef aan Joke Haverkorn van Rijsewijk dat Gothein zich aan de Herengracht ‘in een jongensbordeel’ waande.³⁴ De term ‘jongensbordeel’ is een kwalificatie waarmee Van Rossum du Chattel in 1996 lucht gaf aan het gevoel over wat hem toen was overkomen en vooral aan wat hij een halve eeuw later terugkijkend anno 1996 daarvan vond. Gothein nam in de hiërarchie binnen de kring rondom Wolfgang Frommel (zie 3.5.) de hoogste positie in. Wolfgang Frommel de op een na hoogste. Laatstgenoemde was zich zeer goed bewust van zijn (machts)positie als ‘pedagoog’ van minderjarigen.

DANIËL BOEKE

Een tweede seksueel grensoverschrijdende ervaring die Annet Mooij in haar biografie beschrijft, betreft Daniël Boeke. Boeke leerde Wolfgang Frommel kennen als leerling van de middelbare landbouwschool die net als de Quakerschool met haar internaat in Ommen was gevestigd. Later emigreerde Boeke naar de Verenigde Staten waar hij in het Engels zijn herinneringen aan onder andere Wolfgang Frommel opschreef. In zijn terugblik schreef hij over ‘professor Friedrich Wildt’ waarin de persoon van Wolfgang Frommel duidelijk herkenbaar is.³⁵ Hijzelf noemde zich Peter Voerman.

Wat er gebeurde, had op Boeke een grote uitwerking:

‘Peter’s own instinctive resistance to the invasion of his basic manhood also played a role in avoiding further intimate encounters with his mentor.’³⁶

De terugblik van Boeke werd na zijn overlijden in een kleine oplage in 2011 uitgegeven. Het is volgens de commissie nauwelijks voorstelbaar dat deze uitgave tot aan de verschijning van de biografie van Annet Mooij onopgemerkt is gebleven bij degenen die in het verleden bij de kring betrokken waren en thans nog steeds het gedachtegoed van Wolfgang Frommel in ere houden.

6 Informatie over en kennis van seksueel misbruik, machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag

In *Vrij Nederland* van 12 september 2018 verscheen een artikel waarin de volgende vraag centraal stond: ‘wat wist Gisèle van der Waterschoot van der Gracht’ van het misbruik van jongens door Frommel en anderen binnen Castrum Peregrini?’ De schrijver van het artikel, Harm Ede Botje, trok aan de hand van een door Annet Mooij in haar biografie geciteerde, op 21 juni 1948 gedateerde kladbrief van Gisèle aan Wolfgang Frommel de conclusie dat Gisèle wel degelijk weet moet hebben gehad van ‘het homoseksuele keurslijf waarin Frommel zijn volgelingen dwong’. Vervolgens haalde de auteur van het artikel de desbetreffende passage aan:²

‘Zolang je volgelingen nog heel jong zijn, lukt het je hen met je erotiek te boeien (...),’ schreef ze, ‘maar er komt in het leven van de meeste jongens een moment dat ze verlangen naar een tegenpool. Bestrijd je deze natuurlijke neiging te zeer, dan gebeuren er twee dingen: ofwel voer je ze mee naar de andere kant, ofwel zoeken ze de vrouw heimelijk op, houden haar geheim, schamen zich daarvoor en voeren tegenover jou en onder elkaar een jammerlijke komedie op.’

Voor de goede orde citeert de commissie hier de oorspronkelijke tekst in het Duits van dit fragment uit de kladbrief:

‘Die jünger sind lange nicht alle wie du. Du bist ein ganz grosser ausnahmefall – die “weltliche”, jedoch reiche welt die du ertraumst bleibt eine Utopie. Solange deine jünger ganz jung sind, kannst du sie durch deine erotik fesseln – u. Gott weiss dein eros lässt nicht zu wünschen – (von die geistige nahrung die du sie gibst brauchen wir hier nicht zu reden) aber es kommt in den meisten jungens die zeit dass sie verlangen den gegenpole. Bekämpfst du diese natürliche neigung zu sehr, geschehen zwei sachen: – entweder gefährdest du sie nach der anderen richtung, oder suchen sie die frau heimlich auf – halten diese wie versteckt u. schämen sich darüber – u. führen dir gegenüber und unter einander eine jämmerliche komödie auf.’³

De passage kwam in de geciteerde brief niet uit de lucht vallen, maar maakte deel uit van een pagina’s lang verwijt aan Wolfgang Frommel dat hij voor een breuk in haar relatie met Buri had gezorgd waardoor een mogelijk, door haar van ganser harte gewenst huwelijk en ‘sogar ein schönes kind hätte gebären können u. eine mutter sein’ van de baan was.

Dat Wolfgang Frommel Buri en Gisèle uit elkaar zou hebben gedreven, was voor Gisèle een gegeven: ‘Du hast ja Buri als freund. ... Aber meine stellung ist ganz anders – ich

wollte Buri's frau sein – wünschte es – hoffte es mit geduld einmal zu werden.' In het artikel in *Vrij Nederland* werd erop gewezen dat Buri 'met handen en voeten' aan Wolfgang Frommel was gebonden. En zolang dat het geval was, bleef er voor Gisèle niets over. In haar verwijt aan Wolfgang Frommel (ze noemde hem WOOF) maakte ze duidelijk door hem te zijn gekleineerd en gekwetst, als persoon, als vrouw en als kunstenaar: 'schäme dich woof'. Mocht Wolfgang Frommel in het najaar van 1948 willen terugkeren naar Amsterdam, dan was Gisèle gaarne bereid hem aan een baan te helpen zodat hij zelf voor kost en inwoning (elders) zou kunnen zorgen. Ze was bereid – om een nieuwe start te maken – hem een boekenkast en meubels te schenken:

'ich hoffe du wirst oft zu mir kommen – auf besuch – wenn du sehr hungrig aussehst – (wenn du nicht gerade bei die B. menage⁴ gesessen hast) will ich dir sogar was im mund stecken!'

De kladbrieff bevestigt inderdaad dat zij weet moet hebben gehad van wat in de onderduikperiode (1942-1945) binnen de kring van Wolfgang Frommel gebeurde. Weliswaar was zij niet welkom op bijeenkomsten (met alleen mannen) en verbleef zij in de eerste oorlogsjaren veel in haar atelier in de buurt van Roermond, maar de ruimte aan de Herengracht waarin zij, Wolfgang Frommel, Buri en later Claus Bock verbleven, bood nauwelijks enige privacy. In de zojuist geciteerde kladbrieff wees Gisèle daar expliciet op: het verblijf op de derde verdieping was 'zu ersticken'. Ze had daar haar eigen – kortdurende – liefdesrelatie met Wolfgang Frommel en raakte daarna in de ban van Buri, volgens Annet Mooij een van haar grote liefdes. Buri was 23 jaar oud toen hij bij Gisèle aan zijn onderduik begon. Claus Bock die zich op 16 februari 1943 bij hen voegde was toen bijna 17 jaar oud. De uiteindelijke brief die wel bij Wolfgang Frommel is terechtgekomen is kort en volledig ontdaan van verwijten.

Wat kon Gisèle met haar kennis doen? In feite niets meer dan zwijgen. Zou zij wat ze wist aan de grote klok hebben gehangen, dan zou zij alle bewoners, inclusief haarzelf, overduidelijk in levensgevaar hebben gebracht. Anders gezegd: als zij niet had 'weggekeken', dan was het met haar en haar Joodse onderduikers zeer waarschijnlijk slecht afgelopen. Op het moment dat zij haar verongelijkte kladbrieff schreef, op 21 juni 1948, verbleef Wolfgang Frommel in het buitenland. Het was maar zeer de vraag of en zo ja wanneer hij zou terugkeren. De kamers die Wolfgang Frommel had bewoond, had Gisèle inmiddels onderverhuurd. En haar grieven tegen Wolfgang Frommel mogen toen wel zeer ernstig zijn geweest, het veranderde niets. Zij werd ook na de bevrijding geweerd van bijeenkomsten. Wat zich op seksueel vlak binnen de kring voordeed, werd aan de hoogste graad van geheimhouding onderworpen.

Vlak na de terugkeer van Wolfgang Frommel aan de Herengracht 401 waren de woonomstandigheden veranderd. Gisèle had de bovenste twee verdiepingen gehuurd en als woonruimte in gebruik genomen. Wolfgang Frommel betrok de derde verdieping. Feesten en bijeenkomsten werden in Bergen, verderop in de Beulingstraat, in Hohwacht (Duitsland) en later in de Komturei gehouden. Bij de feesten was Gisèle (net zoals andere vrouwen) niet welkom. Op bijeenkomsten, zoals lezingen, was zij dat – net als de burens – wel.

Een andere verandering in het leven in 1952 was haar – aanvankelijke geheime – relatie met de Amsterdamse burgemeester Arnold d’Ailly, die zich met enige regelmaat aan de Herengracht 401 liet zien. Onmiskenbaar moet dat voor uiterste voorzichtigheid bij Wolfgang Frommel en de zijnen hebben gezorgd. Het was dwingend verstandig om te voorkomen dat de hoge gezagsdrager in de hoofdstad enige weet zou hebben van wat er zich tussen Wolfgang Frommel en de zijnen afspeelde en mogelijk in strafrechtelijk verband nader onderzoek nodig zou maken.

Nadat hij burgemeester af was, trok hij bij Gisèle in. Eerst volgde nog een verbouwing, die volgens Annet Mooij ‘een duidelijker scheiding (aanbracht) tussen “beneden”, de kantoor- en woonetages van Castrum, en “boven” het woongedeelte van Gisèle en Arnold.’⁵ Toen de verbouwing achter de rug was, begon een periode waarin Gisèle en Arnold d’Ailly vaak en langdurig in het buitenland verbleven.

In de biografie van Annet Mooij komt de moeizame verhouding tussen Arnold d’Ailly en Wolfgang Frommel uitgebreid aan de orde. De achterdocht van Arnold d’Ailly, zijn argwaan en zijn wantrouwen jegens Wolfgang Frommel grensden aan het vijandige. De twee mannen waren elkaar ‘volledig vreemd’:

‘Net als Gisèle’s familie zag Arnold deze huisgenoot als een charlatan en profiteur. Dochter Antoinette herinnert zich dat hij “de klaplopers” geregeld het huis uit wenste. Veel van de gevoelde onmin werd toegedekt door een gespeelde hoffelijkheid, aan beide zijden, maar de spanning was wel voelbaar, vooral aan tafel. Het was voor Arnold een grote ergernis dat er tijdens de gemeenschappelijke maaltijd altijd maar weer Duits werd gesproken. Wolfgang sprak niet anders. Manuel sprak wel Nederlands, maar hield een vreselijk accent.’⁶

Onder deze omstandigheden was het niet handig om Arnold d’Ailly echte munitie in handen te geven, in de vorm van duidelijke gevallen van seksueel misbruik, al dan niet van minderjarigen. Het zou hem helpen bij het wegstrijken van de hem zo geminachte uitvreeters.

Toen de kwestie van Ahmed aan de orde was, handelde Arnold d’Ailly door zowel met de Raad voor de Kinderbescherming, als met de procureur-generaal van het gerechtshof in Amsterdam en de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie contact op te nemen. Arnold d’Ailly beschikte over de juiste contacten en schroomde niet daarvan gebruik te maken. Het moet wel haast hebben betekend dat Wolfgang Frommel op zijn hoede moest zijn en zich onder de ogen van Arnold d’Ailly en zijn echtgenote Gisèle moest onthouden van escapades.

Op de kwestie van Ahmed is in het vorige hoofdstuk ingegaan. De commissie volstaat met een verwijzing daarnaar. Wetende dat de desbetreffende archiefbestanden van de Raad voor de Kinderbescherming worden vernietigd zodra het desbetreffende kind de leeftijd van 24 jaar heeft bereikt, heeft de commissie zich laten leiden door de informatie waarover Annet Mooij beschikt.

Na het overlijden van Arnold d'Ailly op 24 november 1967 trok Gisèle nog meer dan voorheen naar haar onderkomen op Paros, waar ze – afgewisseld met bezoeken aan haar familie in het buitenland – zich in feite metterwoon had gevestigd.

Medehuisgenoten van de Herengracht 401 en anderen hebben de commissie het volgende laten weten over de kennis bij Gisèle over gevallen van seksueel misbruik. Christiane Kuby zei in haar gesprek met de commissie niet te weten 'of Gisèle iets over het seksueel misbruik heeft meegekregen'.⁷ Luk van Driessche wees de commissie op het volgende:

'Vaak was Gisèle er niet. Op andere momenten was Wolfgang Frommel er niet. Als Gisèle er was, gingen deuren anders dicht en open en bleven aanrakingen en zoenen achterwege.'⁸

Volgens twee van haar beste vrienden leek Gisèle

'weinig of geen invloed te hebben op wat er gebeurde op de Herengracht. Zeker, er werd gezamenlijk gegeten. De voorbereiding van de maaltijd was een sociaal gebeuren, waar Gisèle echter niet bij werd gevraagd. Ze ("Das Weib", zoals beschreven door Annet Mooij) werd op het laatste moment gewaarschuwd dat men aan tafel ging.'⁹

Het is een misverstand dat Gisèle al in 1958 bij de oprichting van de Stichting Castrum Peregrini haar overigens pas veel later verkregen vermogen plus de Herengracht 401 heeft ingebracht. Dat gebeurde bij notariële akte in 1983, waarbij zij via een fiscale constructie over haar vermogen bleef beschikken en de Herengracht 401 en de panden aan de Beulingstraat pas na haar overlijden aan de Stichting zouden toevallen. Tot 1983 kon ze in feite vrijelijk beschikken over haar vermogen en de panden aan de Herengracht en de Beulingstraat. Belangstelling voor de toenmalige hoofdactiviteit van de Stichting Castrum Peregrini, de uitgave van een tijdschrift, had zij als beeldend kunstenaar niet. Zij zal ongetwijfeld op bepaalde momenten financieel zijn bijgesprongen, maar dat maakt haar bij lange na niet de mecenas van de kring rondom Wolfgang Frommel, die juist toen zij de notariële akte in 1983 liet opstellen, begon te desintegreren. Wolfgang Frommel kwakkelde met zijn gezondheid en was daardoor de grip op de kring langzaamaan aan het verliezen.

Dat pleit haar overigens niet helemaal vrij. Met haar kennis van de situatie tijdens de bezetting deed zij na de bevrijding niets, anders dan dat zij confrontaties met ongewenst gedrag verder zo veel mogelijk vermeden heeft. Een zekere morele verantwoordelijkheid kan haar daarom niet helemaal worden ontzegd.

Het is niet gemakkelijk om te doorgronden wat haar er uiteindelijk toe heeft gebracht om na de terugkeer van Wolfgang Frommel in Amsterdam, in 1952, hem weer woonruimte te bieden aan de Herengracht. Het zou kunnen zijn dat, ondanks het verzanden van de aanvankelijke liefdesrelatie, ondanks haar verwijten inzake Buri, en ondanks haar reserve ten opzichte van de erotiek met jongeren, een zekere fascinatie was gebleven. Een fascinatie voor de estheet, die, geheel autonoom, een individueel kunstwerk

van zijn leven maakt, en niet uitwijkt naar gebaande paden om enige prestige te verwerven, zoals een relatie, een baan en een vaste woning. Tenslotte was het leven van Gisèle ook niet in te delen in bij voorbaat voorspelbare patronen.

Aan de andere kant is het niet onmogelijk dat het er praktisch gewoon niet van is gekomen om hem definitief vaarwel te zeggen. In het jaar 1952 veranderde haar perspectief door de start van de relatie met Arnold d'Ailly. Met hem was zij regelmatig langdurig in het buitenland. En na zijn dood in 1967, had zij zich, zoals hierboven al opgemerkt, in Paros gevestigd.

Tot slot was er het gezamenlijke verhaal: de onderduik van Joodse jongens tijdens de Duitse bezetting. Dat verhaal gaf aan haar relatie met Wolfgang Frommel een zeker maatschappelijk prestige. En dat was begrijpelijk. Gedurende de Duitse bezetting trad ze zelfstandig en standvastig op. Ze weigerde lid te worden van de 'Nederlandsche Kulturkamer' en was zodoende afhankelijk van privé-opdrachten om in haar eigen onderhoud en dat van anderen te voorzien.

Het leven van Gisèle is niet gemakkelijk in alle aspecten te duiden. De vraag naar haar wetenschap van het seksueel misbruik, en naar de consequenties die zij heeft getrokken, maakt daar deel van uit. Een belangrijk aspect van misbruik is dat het mede kan bestaan bij de gratie van de (directe) omgeving die niet ziet, niet wil zien of niet wil/kan ingrijpen.

7 Hulp, erkenning en genoegdoening

7.1 De drempel om te melden

Als sprake is van seksueel grensoverschrijdend gedrag, dan is dat vaak alleen bekend bij twee personen: de pleger en het slachtoffer. Veel slachtoffers delen hun ervaringen over wat hen is of wordt aangedaan niet met anderen of ze doen dat pas veel later. De meest genoemde redenen, die uiteraard ook in combinatie met elkaar kunnen voorkomen, worden hier besproken.¹

Angst

Soms is sprake van geestelijke intimidatie. In een van de gesprekken die de commissie heeft gevoerd werd tegen het slachtoffer het dreigement uitgesproken dat hij, door zijn relatie met een van de leidende personen uit de kring te verbreken, ook geen contact meer zou mogen hebben met anderen uit de kring. Slachtoffers vonden de kring ‘een mooie en betoverende wereld’ waar ze graag bij wilden horen. Annet Mooij wijst er in haar biografie op dat ‘voor wie aan de ongeschreven wetten begon te tornen, ...het leven aan de Herengracht al snel onaangenaam (werd)’.² In de daaropvolgende passages vermeldt ze voorbeelden van pestgedrag, psychische druk. En hoewel Annet Mooij vaststelt dat het er in de kring ‘duidelijk zachtaardiger aan toe (ging) dan bij andere sektarische gemeenschappen’, werden afvalligen ‘verketterd en zwart gemaakt’.³

Schaamte en schuldgevoel

Misbruik is vaak zo vernederend dat het slachtoffer daarover niet met anderen wil praten. Het slachtoffer vreest negatieve reacties uit zijn omgeving, zoals het verwijt dat het slachtoffer aanvankelijk volledig heeft ingestemd met de seksuele handelingen. Dit is een veel voorkomende vorm van *victim blaming*, waardoor het slachtoffer vreest zelf de schuld van het misbruik te krijgen. Niet zelden voelen ze zich ook (mede)schuldig aan het misbruik. Het slachtoffer loopt het risico op het verwijt van het bevuilden van het eigen nest. Daarbij komt dat bepaalde seksuele handelingen binnen de kring tot cultuur verheven werden. In zo’n situatie is meegedaan aan wat de norm is. Ook al voelt men zich onprettig, dan nog is het moeilijk om af te wijken van de groep. Deze vorm van medeplichtigheid maakt dat wat ondervonden is niet past in een ‘slachtoffer-dader’ tegenstelling. Het is schimmiger en zorgt voor verwarring.

Slachtoffers – ten slotte – voelen zich schuldig, omdat ze vrezen dat gedurende hun stilzwijgen mogelijk nieuwe slachtoffers zijn gemaakt en ze schamen zich ervoor dat niet te hebben voorkomen.

Emotionele binding met de pleger en met Wolfgang Frommel

Affectie, ontzag en afhankelijkheid zorgen voor een emotionele binding van het slachtoffer met de pleger. Een binding die vaak zo ver gaat dat men zijn eigen grenzen overschrijdt. Zo gebruikte een van de plegers morele druk om twee van zijn slachtoffers met elkaar naar bed te laten gaan. Ook kwam het voor dat het slachtoffer bewilligde in seks met een van de andere 'vrienden'. Het besef dat men als het ware even uitgeleend werd, was er op dat moment niet. De emotionele binding met Wolfgang Frommel verklaart ook dat het slachtoffer zich 'uitverkoren' voelde als de leidsman seks wilde hebben. Dat Wolfgang Frommel op zijn sterfbed verzorgd werd door een slachtoffer dat de kring al geruime tijd de rug had toegekeerd is wat dat betreft veelbetekenend.

Onwetendheid omtrent de mogelijkheid om te melden of advies te vragen

Bij slachtoffers is lang niet altijd bekend waar zij terecht kunnen om – eventueel anoniem – te praten over ervaringen met seksueel misbruik. Die mogelijkheden waren er in de tijd dat de kring rondom Wolfgang Frommel in de volle bloei van haar bestaan was slechts in beperkte mate. Het doen van aangifte bij de politie was en is voor veel slachtoffers een moeilijk te nemen stap. Het vooruitzicht van een moeilijke en langdurige juridische strafrechtelijke procedure doet veel slachtoffers afhaken.⁴

De Centra voor Seksueel Geweld en Slachtofferhulp Nederland zijn relatief nieuwe mogelijkheden voor het doen van een melding. Ook al heeft het misbruik al geruime tijd geleden plaatsgehad, dan biedt Slachtofferhulp Nederland mogelijkheden voor ondersteuning en herstelbemiddeling.

7.2 Hulp en genoegdoening

Slachtofferhulp Nederland biedt slachtoffers hulp en ondersteuning op emotioneel, praktisch en juridisch gebied. Waar mogelijk biedt Slachtofferhulp Nederland die hulp zelf, waar nodig wijst Slachtofferhulp Nederland het slachtoffer de weg naar een van de gespecialiseerde organisaties waarmee wordt samengewerkt. Bij die hulp hoort ook kennis over de mogelijkheid om een schadevergoeding te vragen. Slachtofferhulp Nederland kan slachtoffers informeren en ondersteunen bij het verhalen van schade op een verdachte in een strafzaak en kan daarbij juridische ondersteuning bieden.

Dat geldt ook bij een aanvraag van een financiële tegemoetkoming bij het Schadefonds Geweldsmisdrijven. Het gaat daarbij om eenmalige uitkeringen aan personen die door een geweldsmisdrijf ernstig lichamelijk of psychisch letsel hebben opgelopen. Onder geweldsmisdrijven valt ook verkrachting. Voor aanvragen bij het Schadefonds Geweldsmisdrijven geldt een tijdslimiet. Een aanvraag voor een uitkering moet worden ingediend binnen tien jaar na de dag waarop het misdrijf is gepleegd. Van deze indieningstermijn wordt afgeweken, als het slachtoffer niet wist van het bestaan van het Schadefonds Geweldsmisdrijven. Die onbekendheid met het bestaan van het Schadefonds Geweldsmisdrijven moet vermeld worden in de aanvraag.

Aan de hand van de aanvraag gaat het Schadefonds Geweldsmisdrijven zoeken naar bronnen die het misbruik kunnen bevestigen. Hoe dichter bij meerderjarigheid, hoe gedegener het Schadefonds Geweldsmisdrijven zal onderzoeken of het aannemelijk is dat het misbruik heeft plaatsgevonden.

Naar aanleiding van seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk en in de sport hebben slachtoffers gebruik gemaakt van de mogelijkheid van herstelbemiddeling door een zusterorganisatie van Slachtofferhulp Nederland, Perspectief Herstelbemiddeling (<https://www.perspectiefherstelbemiddeling.nl>). Deze zusterorganisatie heeft dezelfde raad van bestuur en raad van toezicht als Slachtofferhulp Nederland.

Zowel het Schadefonds Geweldsmisdrijven als Slachtofferhulp Nederland moeten worden beschouwd als een maatschappelijke uiting van solidariteit en een blijk van erkenning van het onrecht en leed dat een slachtoffer is overkomen.

7.3 Erkenning

Slachtoffers met wie de commissie heeft gesproken, hebben gewezen op het belang van welgemeende, oprechte excuses voor wat hen is aangedaan. Met zulke excuses wordt een gebaar gemaakt dat voor de slachtoffers van grote betekenis kan zijn. In zulke excuses moet genoeg ruimte worden vrijgemaakt voor erkenning. Elk misbruik valt ernstig te betreuren, vanwege het leed dat daardoor aan het slachtoffer is toegebracht.

8 Conclusies en aanbevelingen

8.1 Conclusies

Op grond van het bronnenonderzoek en naar aanleiding van een aantal schriftelijke verklaringen gevoegd bij de resultaten van de gesprekken, is het aannemelijk dat Wolfgang Frommel zich schuldig heeft gemaakt aan seksueel ontoelaatbare en in een aantal gevallen seksueel strafbare gedragingen jegens zowel vrouwen als mannen in de periodes dat hij in Nederland verbleef.

In zijn algemeenheid is er sprake geweest van seksueel grensoverschrijdend gedrag waarbij Wolfgang Frommel misbruik maakte van zijn morele overwicht over de veelal jongere mannen en vrouwen in zijn kring. Hij gebruikte de niet-gelijkwaardige verhoudingen die er in zijn kring bestonden en er is minstens één geval gerapporteerd over het toedienen van een bedwelmend middel waardoor een jonge vrouw in slaap geraakte.

Het is bovendien aannemelijk geworden dat hij zich ook schuldig heeft gemaakt aan vormen van seksueel misbruik van jonge vrouwen en mannen tussen de twaalf en zestien jaar. Dat misbruik heeft bestaan uit het geven van tongzoenen, het zich ongevraagd naakt en dwingend in bed voegen bij slapende personen, het zich laten bevredigen en in enkele gevallen het aandringen op en ook feitelijk laten uitvoeren van anale penetratie. Afzonderlijke vermelding verdient dat Wolfgang Frommel vanuit Marokko (Marrakesh) een minderjarige jongen – genaamd Ahmed – naar Amsterdam heeft gebracht.

Kort voor het begin van de Duitse bezetting van Nederland verbleef Wolfgang Frommel tijdelijk in Bergen en bezocht hij regelmatig de Quakerschool in Ommen. Toen al hield hij het oog gericht op jongens die de leeftijd van zestien jaar nog niet hadden bereikt. De commissie houdt het ervoor dat hij aldaar voor en na de Duitse bezetting contacten onderhield met Billy Hilsley. Deze muziekleraar werkte in Ommen en later op de Internationale School in Werkhoven. Hij is in 2003 overleden. Wat de commissie betreft is op grond van de verkregen verklaringen aannemelijk dat Billy Hilsley zich gedurende een lange periode stelselmatig schuldig heeft gemaakt aan seksueel misbruik van minderjarigen. Dat misbruik was bekend bij medeleerlingen en collega's maar is steeds onbestraft gebleven, voor zover de commissie kan nagaan.

Aan de hand van verklaringen van personen met wie de commissie heeft gesproken, is het aannemelijk dat deze leraar niet alleen stond in het misbruik, maar dat het ook gebeurde door de onlangs in Duitsland overleden leraar Ian Gulliford en een van de toezichthouders op Beverweerd.

Voor zover zij zich beriepen op het gedachtegoed van Wolfgang Frommel, moet dat worden gezien als wat men thans een verhulling van hun eigen (pedo)seksuele behoefte zou noemen.

De personen met wie de commissie heeft gesproken, verklaren dat Billy Hilsley alcoholhoudende drank en andere bedwelmende middelen zoals een slaapmiddel heeft toegediend om tot misbruik over te gaan. Onderzoek door verantwoordelijken binnen de Quakergemeenschap in de onvolledige archieven van het Religieuze Genootschap der Vrienden (de officiële benaming van de Quakers) heeft niets opgeleverd over mogelijk misbruik anders dan het ontslag van een gymnastiekleraar in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw in verband met een relatie met een leerlinge.

Uit de gevoerde gesprekken en de kennisname van schriftelijke getuigenissen vormt zich een beeld van Wolfgang Frommel als een intelligente, erudiete persoon met een groot charisma. Hij gebruikte deze morele aantrekkingskracht echter vooral ten eigen bate. Hij creëerde om zich heen een mythische werkelijkheid die verhulde dat hij bijna zijn hele leven lang zonder scrupules gebruik maakte van de goedheid van de mensen om hem heen. Nimmer heeft hij zich beziggehouden met het verwerven van een zelfstandig verdiend inkomen. Hij nodigde zichzelf voortdurend uit bij anderen en teerde op andermans financiële middelen en woonruimte. Het is in dit opzicht wellicht kenmerkend dat hij na zijn overlijden Gisèle op geen enkele wijze en de Stichting Castrum Peregrini slechts als hoeder van zijn bibliotheek en copyright in zijn testament heeft benoemd. Zijn nalatenschap ging naar Manuel Goldschmidt, die overigens na zijn overlijden de Stichting Castrum Peregrini ook niets heeft vermaakt. Zijn vermoedelijk aanzienlijke financiële erfenis en zijn huis in het Duitse Rijndorp Bacharach gingen over naar een andere stichting die onverminderd vasthoudt aan het gedachtegoed van Wolfgang Frommel.

De commissie heeft tijdens de gesprekken regelmatig te horen gekregen dat de kring rondom Wolfgang Frommel alle, dan wel veel trekken van een sekte vertoonde. Tegelijkertijd wezen anderen erop dat de kring welswaar een exclusief gezelschap was waartoe men moest worden toegelaten, maar er was naar hun stellige opvatting ook sprake van een gezelschap dat te allen tijde de mogelijkheid bood om de banden te verbreken. Ontegenzeggelijk was er een sterke verbondenheid tussen degenen die 'uitverkoren' waren om toe te treden tot de kring. Ook het feit dat een oudere man een jongere man moest inwijden in de 'pedagogische eros' geeft te denken en wijst op een ongelijkheid.

Het beeld rijst op van een gezelschap waar in meer of mindere mate sprake was van psychische manipulatie van vooral jongeren/jongvolwassenen (mannen en vrouwen) die emotioneel en seksueel nog volop in ontwikkeling waren. Bijvoorbeeld door de

idealisering en verafgoding van de desbetreffende jongere, de normalisatie van grensoverschrijding, de diskwalificatie van het normale, het inspelen op kwetsbaarheden en een beklemmende groepscultuur van geheimhouding en taboeïsering van (homo) seksualiteit. Daar komt nog bij dat in de beginjaren van Castrum Peregrini het voor de onderduikers niet mogelijk was om zich te onttrekken aan de dwangmatige aspecten van de kring van Wolfgang Frommel.

De fixatie op de dichtbundel van Stefan George en de bijna goddelijke verering die deze dichter toekwam, doen met de ogen van vandaag vreemd en dweperig aan. Er was sprake van een rituele sfeer die eveneens de toegangspoort vormde voor ongelijkheid en daaruit voortvloeiend seksueel misbruik. In dat opzicht is de kring ver over de schreef gegaan. Wolfgang Frommel voorop, maar ook Wolf van Cassel, Billy Hilsley en Ian Gulliford. Wat de kring rondom Wolfgang Frommel betreft, doelt de commissie met name op de periode tussen 1942 en 1986. Daarna is de kring langzaam maar zeker uit elkaar gevallen en hebben degenen die tot nu toe geen afstand tot het gedachtegoed van Wolfgang Frommel nemen, zich gegroepeerd in en rondom twee stichtingen, de Wolf van Cassel Stichting (<http://www.wolfvancasselstichting.nl>) en de Stichting Memoriaal (<http://www.stichtingmemoriaal.nl>). De in 1958 opgerichte Stichting Castrum Peregrini draagt niet meer het stempel dat Wolfgang Frommel en na diens dood Manuel Goldschmidt en Claus Bock op haar hebben gedrukt.

De commissie heeft ook getracht een antwoord te vinden wat anderen, met name Gisèle en haar echtgenoot Arnold d'Ailly, van het misbruik wisten en wat zij met die kennis hebben gedaan.

Wat Arnold d'Ailly betreft gaat het om de volgende feiten. Hij ging eind 1956 met Gisèle samenwonen en overleed in 1967, een periode waarin hij zowel zakelijk als privé vaak en langdurig op reis was. Hij had lange tijd problemen met zijn gezondheid en in zijn laatste jaren bracht hij veel tijd door met Gisèle in het buitenland, onder andere op het Griekse eiland Paros. Bekend is ook dat hij wantrouwend, op het vijandige af, was ten opzichte van Wolfgang Frommel en ten opzichte van degenen die tot diens kring behoorden. In het geval van Ahmed is het duidelijk dat hij kennis droeg van de motieven van Wolfgang Frommel om deze Marokkaanse jongen naar Nederland te halen. Met die kennis heeft hij juist gehandeld door de Raad voor de Kinderbescherming in te schakelen en het ministerie van Justitie op de hoogte te brengen. Dat de Stichting Castrum Peregrini in 1961 kosten voor het verblijf van Ahmed voor haar rekening heeft genomen, kan hij als lid van de raad van toezicht pas na afloop van het desbetreffende boekjaar te weten zijn gekomen. Dat kan hem niet worden aangerekend. Dat in 1962 nog een betaling is gedaan voor – naar alle waarschijnlijkheid – de terugkeer van Ahmed naar Marrakesh is een besluit dat te billijken is.

Wat Gisèle betreft geldt het volgende. In de onderduikperiode moet zij weet hebben gehad van wat binnen de kring van Wolfgang Frommel gebeurde. Haar in hoofdstuk 6 geciteerde kladbrief uit 1948 wijst daar ook op. Weliswaar was zij niet welkom op bijeenkomsten en verbleef zij in de eerste oorlogsjaren vaak elders, maar de ruimte waar-

in eerst zij, Wolfgang Frommel, Buri en later Claus Bock zich bevonden, bood nauwelijks enige privacy. Daarbij waren de omstandigheden onder de Duitse bezetting niet van dien aard, dat zij haar gastvrijheid voor Wolfgang Frommel, haar latere geliefde Buri en Claus Bock zelf kon stopzetten. Het zou niet alleen de twee Joodse onderduikers, maar ook haar zelf in levensgevaar hebben gebracht.

Na de bevrijding stond zij tijdelijk op grote afstand van wat in het kader van de kring plaatshad. In 1952 nam Wolfgang Frommel zijn oude uitvalsbasis aan de Herengracht 401 weer in. Gisèle was nog steeds niet welkom op bijeenkomsten en Wolfgang Frommel en zijn bezoekers deden hun best om in het bijzijn van Gisèle geen enkele vorm van aanstoot te geven. Er gold de hoogste graad van geheimhouding voor wat er zich binnen de kring – zeker op seksueel vlak – voordeed. Bovendien wijzigden de woonomstandigheden aan de Herengracht 401. Met eerst de huur van de bovenliggende verdiepingen en later de aankoop van het hele pand ontstonden twee min of meer gescheiden werelden waarin Gisèle zich in haar eigen woonvertrekken ophield. Bij maaltijden werd ze op het laatste moment gewaarschuwd dat men aan tafel ging. Daarbij komt dat zij vaak en langdurig uithuizig was. In de periode dat ze met Arnold d'Ailly veel reisde, ontstond haar liefde voor haar verblijfplaats op Paros. Ruim negen jaren verbleef ze daar metterwoon. De bemoeienis van haar echtgenoot met de terugkeer van Ahmed naar Marrakesh zal ze ongetwijfeld hebben toegejuicht.

Veel activiteiten van de kring rondom Wolfgang Frommel speelden zich af op locaties waar zij niet welkom was, zoals in Bergen, de Komturei en het hotel in Hohwacht aan de Duitse Oostzee. Het is een misverstand dat Gisèle al in 1958 bij de oprichting van de Stichting Castrum Peregrini haar overigens pas veel later verkregen vermogen plus de Herengracht 401 heeft ingebracht. Dat gebeurde pas bij notariële akte in 1983, waarbij zij via een fiscale constructie over haar vermogen bleef beschikken en de Herengracht 401 en de panden aan de Beulingstraat pas na haar overlijden aan de Stichting zouden toekomen. Als beeldend kunstenaar had zij weinig belangstelling voor de uitgave van het tijdschrift, de toenmalige hoofdactiviteit van de Stichting Castrum Peregrini. Zij zal ongetwijfeld op bepaalde momenten financieel zijn bijgesprongen, maar dat maakt haar bij lange na niet de mecenas van de kring rondom Wolfgang Frommel.

De commissie komt dan ook tot de conclusie dat veel van wat nu bekend is over seksueel misbruik destijds voor haar en anderen verborgen werd gehouden. De oorlogsjaren vormen een verklaring voor het oogluikend toestaan van wat er toen binnen de kring gebeurde. De op dat moment geldende risico's vormen zelfs een rechtvaardiging voor het niet met veel ophef radicaal breken met personen uit de kring, in het bijzonder de Joodse onderduikers.

Zij verdedigde Wolfgang Frommel en zijn kring tegen de kritiek van haar echtgenoot Arnold d'Ailly. Uit de biografie van Annet Mooij komt een duidelijk beeld naar voren van een persoon die onwelgevalligheden negeerde als die afbreuk deden aan een bepaald ideaalbeeld. Dat en haar sterke loyaliteit hebben haar ervan weerhouden om na de oorlog grenzen te stellen. De commissie spreekt niet van medeschuld, maar met

haar kennis van de situatie tijdens de bezetting deed zij na de bevrijding niets, anders dan dat zij confrontaties met ongewenst gedrag verder zo veel mogelijk heeft vermeden. Een zekere morele verantwoordelijkheid kan haar daarom niet helemaal worden ontzegd.

Tot slot: deel uitmaken van de kring van uitverkoren jonge mensen die zich onder de vleugels van een charismatische, erudiete en zinnelijke man als Wolfgang Frommel konden laven aan kunst en cultuur, is een ervaring geweest waarop de betrokkenen met wie de commissie heeft gesproken, met een complex aan gevoelens terugkijken. Een aantal heeft een hoge prijs voor toetreding tot deze kring moeten betalen in de vorm van het ondergaan van verschillende vormen van grensoverschrijdend gedrag, misbruik en psychische manipulatie. Dit, zo komt uit de gesprekken naar voren, heeft hun seksuele en persoonlijke ontwikkeling op negatieve wijze beïnvloed en leed veroorzaakt dat soms nog steeds gevoeld wordt. Dat leed kan weliswaar niet ongedaan worden gemaakt, maar wel worden erkend. De commissie heeft deze overweging meegenomen in haar aanbevelingen.

8.2 Aanbevelingen

1 De commissie beveelt het bestuur van de Stichting allereerst aan om met voortvarendheid de naamgeving te veranderen. De naam *Castrum Peregrini* – zo moet worden vastgesteld – is te zeer verbonden met de kring rond Wolfgang Frommel en het gedachtegoed dat door zijn kring werd gekoesterd. De naam *Castrum Peregrini* als ‘merk’ past niet meer bij hetgeen waarvoor de stichting thans wil staan. Vasthouden aan de naam *Castrum Peregrini* zou betekenen dat er een keuze wordt gemaakt die geen verbondenheid met de samenleving van vandaag weerspiegelt en dat is toch juist datgene wat de huidige bestuurders wensen. Wolfgang Frommel heeft de naam *Castrum Peregrini* in zekere zin ook van zijn heroïek ontdaan door het door de commissie vastgestelde misbruik dat zich in een aantal gevallen ook feitelijk heeft voorgedaan op de Herengracht 401.

2 In het verlengde van de eerste aanbeveling beveelt de commissie aan om het appartement op de derde verdieping waar Wolfgang Frommel zijn dagen heeft gesleten grondig te vernieuwen. Deze verdieping bevindt zich in de oorspronkelijke staat, en wel in zo’n staat dat het erop lijkt dat Wolfgang Frommel elk moment weer in zijn vertrouwde omgeving kan terugkeren. Wie aan het duistere verleden van seksueel misbruik een einde wil maken, wil niets meer te maken hebben met tastbare herinneringen daaraan. Zoals de foto’s van Percy Gothein van wie kan worden gezegd dat hij op z’n minst genomen een seksueel duister verleden heeft gekend. De sinds 1986 niet meer aangeraakte boeken horen thuis bij degenen die de nalatenschap van Wolfgang Frommel nog steeds hooghouden.

3 Het bestuur van de Stichting *Castrum Peregrini* zou ook een einde moeten maken aan de opslag van de bibliotheek van Wolfgang Frommel en de bekostiging daarvan.

4 De commissie beveelt aan de Stichting te hernoemen naar de persoon aan wie de Herengracht 401 vanaf 1942 haar bestaan te danken heeft. Het was en is het huis van Gisèle. Zij verdient een eervol herstel als stichtster van een huis waaraan zij haar ziel en zaligheid heeft gegeven, een groot deel van haar artistieke nalatenschap heeft achtergelaten en praktisch gezien een groot deel van haar vermogen heeft geschonken. ‘Het Huis van Gisèle’ zou een passende naam zijn.

5 De Stichting zou zich ten doel moeten stellen om zich totaal te heroriënteren op wat zij nu als haar doel ziet. Het begrip ‘vriendschap’ is in dit verband een veel te beladen term omdat ‘vriendschap’ als dekmantel fungeerde voor seksueel grensoverschrijdend gedrag. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor vrijheid, juist omdat er twijfel bestaat over de vraag in hoeverre er tot in de jaren tachtig wezenlijk sprake was van vrijheid in het huis. De Stichting zou volledig afstand moeten nemen van het beladen verleden van wat de kring van Wolfgang Frommel aan de Herengracht 401 heeft te weeggebracht.

6 Er is volgens de commissie plaats voor een huis, een culturele instelling die onderdak kan bieden aan kunstenaars, die zich richt op het brengen van de allerlei vormen van culturele uitingen en in die zin verbindend kan zijn. In het kader van de heroriëntering beveelt de commissie aan dat de Stichting Castrum Peregrini tijdelijk haar culturele activiteiten staakt en die pas weer hervat als zij nieuwe statuten en nieuwe uitgangspunten heeft geformuleerd.

7 Er is – zo adviseert de commissie – reden om de onderduikgeschiedenis van de Herengracht 401 opnieuw onder de loep te nemen. Te veel ligt nu nog de nadruk op de inzet van Wolfgang Frommel, die geheel is gemystificeerd, en op de op geen enkele manier vaststaande rol van Percy Gothein in het Duitse verzet tegen Hitler. Het waren veeleer Gisèle en haar bovenburen, Guido Teunissen en Miep Benz, die het mogelijk hebben gemaakt dat twee Joodse onderduikers de oorlog hebben overleefd en enkele anderen tijdelijk hun toevlucht konden nemen aan de Herengracht 401.

8 De commissie heeft kennisgenomen van meer meldingen en klachten over seksueel grensoverschrijdend gedrag en misbruik dan aanvankelijk ingeschat. De commissie beveelt aan deze meldingen en klachten serieus te nemen. Het aangedane leed kan niet meer worden ongedaan gemaakt. Erkenning voor al wat is aangedaan is op haar plaats. Niet alleen de Stichting Castrum Peregrini hoort een duidelijke blijk van erkenning te geven. Dat geldt ook voor degenen die de nalatenschap van Wolfgang Frommel beheren. En het geldt ook de bestuurlijk verantwoordelijken voor de scholen in Ommen en Werkhoven.

9 Naast erkenning is hulp nodig en – waar gewenst – genoegdoening. In Nederland bestaat een gevoel van solidariteit met slachtoffers van geweldsmisdrijven, waaronder ook lichamelijk en psychisch geweld alsmede verkrachting en andere misdrijven zoals die onder artikel 240 van het Wetboek van Strafrecht vallen. Ook als deze feiten verjaard zijn of als degenen die aangemerkt kunnen worden als pleger zijn overleden,

geldt deze solidariteit onverminderd. Om slachtoffers met hulp en genoegdoening bij te staan is het mogelijk een beroep te doen op Slachtofferhulp Nederland en het Schadefonds Geweldsmisdrijven. In hoofdstuk 7 heeft de commissie een uitgewerkte aanpak beschreven. De commissie beveelt de Stichting aan om zich te wenden tot Slachtofferhulp Nederland en het Schadefonds Geweldsmisdrijven. De commissie roept slachtoffers op – voor zover ze dat nog niet hebben gedaan – om contact op te nemen met Slachtofferhulp Nederland voor praktische, juridische, emotionele ondersteuning en – waar dat gewenst wordt – herstellbemiddeling.

10 De commissie beveelt aan een samenvatting van het rapport en de integrale conclusies en aanbevelingen te vertalen in het Duits, omdat ook in het Duitse taalgebied er belangstelling bestaat voor hetgeen zich in de kring rond Wolfgang Frommel heeft afgespeeld.

Noten

HOOFDSTUK 1

- 1 Frank Ligtvoet, In de schaduw van de meester: seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel. *Vrij Nederland*, 10 juli 2017.
- 2 Facebookpagina Castrum Peregrini 10 juli 2017 om 14.50 uur.
- 3 Castrum Peregrini, de burcht van de pelgrim, was een nimmer veroverde burcht van de kruisvaarders in de buurt van Haifa. De naam diende als schuilnaam van het onderduikadres Herengracht 401 in Amsterdam. Zie hoofdstuk 4, paragraaf 4.13.
- 4 Michael Defuster, Frans Damman, Lars Ebert, *Vergangenheitsbewältigung*, 10 juli 2017.
- 5 Professor dr. R. Buikema heeft de commissie op 22 maart 2019 een taakomschrijving van de 'Historische Onderzoekscommissie Castrum Peregrini' toegezonden.
- 6 Aan de verschijning van de biografie gingen andere publicaties en documentaires vooraf. Zie bijlage 5 over bronnen en literatuur. Met name de documentaire van Janina Pigaht ('Herengracht 401') en de uitzending van ZDF Kulturzeit van 25 mei 2018. En ook het interview met Joke Haverkorn van Rijsewijk in *Die Zeit* van 24 mei 2018, 'Es war ein unentwegestes Drama' en het artikel van Julia Encke in de *Frankfurter Allgemeine Sontagszeitung* van 13 mei 2018, Das Ende des geheimen Deutschlands.
- 7 Brief van 8 februari 2019.
- 8 Corrado Hoorweg is de *nom de plume* van Coen Stibbe. De meisjesnaam van zijn moeder was Hoorweg.
- 9 Archief Stichting Castrum Peregrini, kladbrief van Gisèle aan Wolfgang Frommel van 21 juni 1948.
- 10 https://www.kasteelconcertenbeverweerd.nl/kasteelconcertenbeverweerd.nl/In_commemoration_of_William_Hilsley.html
- 11 E-mailbericht van 25 januari 2019.
- 12 Zes personen hebben nadrukkelijk en schriftelijk toestemming verleend met naam te worden genoemd in verslagen en in deze rapportage.

HOOFDSTUK 2

- 1 Gert Hekma en Theo van der Meer, *Bewaar me voor de waanzin van het recht*. Amsterdam 2011.
- 2 Ibidem.
- 3 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 187 e.v.

HOOFDSTUK 3

- 1 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 145.

- 2 Corrado Hoorweg, In de schaduw van Pan Saturnus. Het verhaal van een Duits-Nederlandse vriendschap uit de jaren 1944-1986. Baarn 2018, bladzij 285.
- 3 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 148.
- 4 Corrado Hoorweg, In de schaduw van Pan Saturnus. Het verhaal van een Duits-Nederlandse vriendschap uit de jaren 1944-1986. Baarn 2018, bladzij 285.
- 5 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 151.
- 6 https://www.parlement.com/id/vgo9lkyqidrv/e_edward_brongersma.
- 7 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 152.
- 8 Verslag van het gesprek met Luk van Driessche op 22 februari 2019.
- 9 De gedichtenbundel van Stefan George die in de kring rondom Wolfgang Frommel gezamenlijk werd gelezen.
- 10 Verslag van het gesprek met Luk van Driessche op 22 februari 2019.
- 11 Genoemd naar Maximilian Kronberger. Zie hoofdstuk 4, paragraaf 4.4.
- 12 Corrado Hoorweg, In de schaduw van Pan Saturnus. Het verhaal van een Duits-Nederlandse vriendschap uit de jaren 1944-1986. Baarn 2018, bladzij 203.

HOOFDSTUK 4

- 1 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 146.
- 2 Ant d'Ailly was een nicht van Arnold d'Ailly. E-mailberichten van 29 maart en 4 april 2019.
- 3 Frank Ligtoet, Wolfgang Frommel in Nederland. In: Jan Aler und Jattie Enklaar (Herausgeber), Zur Wende des Jahrhunderts. Amsterdam, 1987, bladzij 47.
- 4 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 132
- 5 Ibidem, bladzij 146-147.
- 6 Hans A. Schmitt: Quakers and Nazis. Inner Light in Outer Darkness, University of Missouri Press, Columbia and London, 1997, bladzij 77.
- 7 Ibidem, bladzij 78.
- 8 Joke Haverkorn van Rijsewijk, De Quakerschool Eerde. Een reeks dilemma's. In: Michael Defuster en Erik Somers, Gisèle en haar onderduikers, 2008, bladzij 100.
- 9 Ibidem, bladzij 101.
- 10 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 273-274.
- 11 Friedrich W. Buri, Ich gab dir die Fackel in Sprunge. Berlijn 2009, bladzij 33.
- 12 Claus Victor Bock, Untergetaucht unter Freunden. Ein Bericht 1942-1945, Amsterdam 1985, bladzij 14-15.
- 13 Joke Haverkorn van Rijsewijk en Willem Mörzner Bruyns (red.), Sluit tot vaste kring de handen. Een geschiedenis van de Quakerscholen Eerde, Vilsteren en Beverweerd, Amsterdam 2002, bladzij 87-88.
- 14 Ibidem, bladzij 88.
- 15 Joke Haverkorn van Rijsewijk, Entfernte Erinnerungen aan W. Würzburg, 2013, bladzij 15.
- 16 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 274.

- 17 Joke Haverkorn van Rijsewijk, De Quakerschool Eerde. In: Michael Defuster en Erik Somers (samenstelling), Gisele en haar onderduikers. Amsterdam 2008, bladzij 109.
- 18 Andere bronnen spreken van 1901 en 1902.
- 19 Verslag van het gesprek met Frank Ligtoet op 25 februari 2019.
- 20 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 170.
- 21 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 138.
- 22 Ibidem, bladzij 139.
- 23 Ibidem, bladzij 156-157.
- 24 Ibidem, bladzij 161 en verder.
- 25 Ibidem, bladzij 166.
- 26 Ibidem, bladzij 168.
- 27 Ibidem, bladzij 170.
- 28 Ibidem, bladzij 177.
- 29 Ibidem, bladzij 195.
- 30 Ibidem, bladzij 232.
- 31 Ibidem, bladzij 234.
- 32 Ibidem, bladzij 234.
- 33 Archief Stichting Castrum Peregrini. Notariële akte 1958, nummer 164.
- 34 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 346.
- 35 Ibidem, bladzij 347.
- 36 Ibidem, bladzij 354.
- 37 Archief Stichting Castrum Peregrini, uittreksel uit het testament, 6 juli 1979.
- 38 Joke Haverkorn van Rijsewijk en Willem Mörzer Bruyns (red.), Sluit tot vaste kring de handen. Een geschiedenis van de Quakerscholen Eerde, Vilsteren en Beverweerd, Amsterdam 2002, bladzij 170.
- 39 De Stichting International School Beverweert hanteert een andere spelling voor het kasteel Beverweerd.
- 40 Het kasteel werd op 17 mei 2005 verkocht aan de Stichting Vegetarisch Centrum, een aan Philadelphia Zorg gelieerde stichting, die op het landgoed zeventig zorgappartementen voor oudere vegetariërs wilde vestigen. De verkoopprijs bedroeg 6,774 miljoen euro, de vraagprijs was 8 miljoen euro. Het plan voor de zorgappartementen ging door geldgebrek niet door. In 2017 is het kasteel met landgoed verkocht voor een bedrag van 4,25 miljoen euro aan de holding van de slager en vastgoedhandelaar Sjan van Ettekoven (slagerij Chateau Briand in Hilversum) en de Blueprint Group. Zij hebben het plan om in het kasteel en op het landgoed zorgappartementen te bouwen (<https://vgvisie.nl/wp-content/uploads/2018/05/188-191-VG16-DenM.pdf>).
- 41 Archiefonderzoek naar seksueel misbruik op Quakerscholen Eerde en Beverweerd, 15 februari 2018.
- 42 E-mailbericht van 18 maart 2019.
- 43 Ibidem.
- 44 Stichting Memoriaal, Op een heuveltop in Overijssel. Verhalen en gedichten. Oud-Zuilen 2000, bladzij 57.
- 45 Annet Mooij, De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares. Amsterdam 2018, bladzij 320.

- 46 Christophe Fricker und Manuel R. Goldschmidt (Herausgeber), *Unser ganzes Geheimnis liegt im Du*. Wolf van Cassel 1946-1994. Amsterdam 2001, bladzij 7.
- 47 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 323.
- 48 E-mailbericht van de Stichting Castrum Peregrini van 15 januari 2019.
- 49 Verslag van het gesprek met B op 22 februari 2019.
- 50 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 354.
- 51 Ibidem.
- 52 Die zich na 1946 geleidelijk terugtrok uit de kring, trouwde, kinderen kreeg en ambtenaar werd bij de gemeente Arnhem en later bij de gemeente Utrecht. E-mailbericht van 30 januari 2019.
- 53 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 379.
- 54 Verslag van het gesprek met Frans Damman, 25 februari 2019.
- 55 Op basis van een taxatierapport van een beëdigd makelaar aan twee bestuursleden van de Stichting Castrum Peregrini persoonlijk.

HOOFDSTUK 5

- 1 In de biografie van Annet Mooij is sprake van een witte Rolls Royce, bladzij 294.
- 2 Verslag van het gesprek met A1 op 22 februari 2019.
- 3 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 293.
- 4 Verslag van het gesprek met Christiane Kuby op 22 februari 2019.
- 5 Verslag van het gesprek met Christiane Kuby op 22 februari 2019.
- 6 Ibidem.
- 7 Ibidem. De oorspronkelijke uitspraak werd in het Duits gedaan.
- 8 Verslag van het gesprek met Luk van Driessche op 22 februari 2019.
- 9 Ibidem.
- 10 Verslag van het gesprek met Luk van Driessche op 22 februari 2019.
- 11 Telefonisch gesprek met een van de burens van de Oudezijds Voorburgwal op 15 maart 2019.
- 12 Verslag van het gesprek met A1 op 22 februari 2019.
- 13 E-mailbericht van 5 maart 2019.
- 14 Verslag van het gesprek met A5 op 4 maart 2019.
- 15 A6 heeft dit op 4 april 2019 aan de voorzitter van de commissie laten weten.
- 16 E-mailbericht van 10 april 2019.
- 17 Ibidem.
- 18 Frank Ligtvoet, *In de schaduw van de meester: seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel*. *Vrij Nederland* 10 juli 2017.
- 19 Verslag van het gesprek met Frank Ligtvoet op 25 februari 2019.
- 20 Verslag van het gesprek met Frank Ligtvoet op 25 februari 2019. Anderen hebben de commissie laten wetendat van een gezamenlijk leven geen sprake was. Ieder had zijn eigen appartement en er werd – zo werd de commissie bericht – geen gemeenschappelijk huishouden gevoerd. Onder andere verslag van het gesprek met B op 22 februari 2019.
- 21 Verslag van het gesprek met Nanne Dekking op 12 maart 2019.
- 22 Verslag van het gesprek met Nanne Dekking op 12 maart 2019.

- 23 Verslag van het gesprek met Nanne Dekking op 12 maart 2019.
- 24 Verslag van het gesprek met Frank Ligtvoet op 25 februari 2019.
- 25 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 293.
- 26 Ibidem, bladzij 296.
- 27 E-mailbericht van 30 januari 2019.
- 28 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 149.
- 29 Collectie Joke Haverkorn van Rijsewijk, brief van Reinout van Rossum du Chattel van 3 en 9 februari 1996.
- 30 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 150.
- 31 Commissie onderzoekt misbruik Castrum Peregrini, *Het Parool* 28 december 2018.
- 32 Collectie Joke Haverkorn van Rijsewijk, brief van Reinout van 3 en 9 februari 1996.
- 33 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 178.
- 34 Van Rossum du Chattel werd op 7 januari 1926 geboren en werd op 7 januari 1947 meerderjarig. Annet Mooij stelt op bladzij 149 dat Van Rossum du Chattel in september 1942 veertien of vijftien jaar oud was. Dat moet zijn zestien jaar. Bij het tweede bezoek van Gothein was hij achttien jaar oud.
- 35 Ibidem, bladzij 149 en 414.
- 36 Ibidem, bladzij 414.

HOOFDSTUK 6

- 1 De juiste benaming is Gisèle van Waterschoot van der Gracht. Hier is dus sprake van een verschrijving.
- 2 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 287.
- 3 Archief Stichting Castrum Peregrini, brief van Gisèle van 21 juni 1948.
- 4 Buri en zijn vrouw Jannie Strengholt.
- 5 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 287.
- 6 Ibidem, bladzij 291.
- 7 Verslag van het gesprek met Christiane Kuby op 22 februari 2019.
- 8 Verslag van het gesprek met Luk van Driessche op 22 februari 2019.
- 9 Brief van 6 februari 2019.

HOOFDSTUK 7

- 1 Zie ook K. G. de Vries e. a., *Rapport van de Onderzoekscommissie seksuele intimidatie en misbruik in de sport*. Den Haag 2017, hoofdstuk 10.
- 2 Annet Mooij, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares*. Amsterdam 2018, bladzij 327.
- 3 Ibidem, bladzij 329.
- 4 De bewijsregels die gelden in het strafrecht maken het in aantal gevallen moeilijk om tot een sluitend bewijs te komen, ook al heeft de Hoge Raad in de afgelopen jaren met name als het gaat om bewijs in zedenzaken in enkele richtinggevendende arresten de mogelijkheid om bijzonde-

re omstandigheden mee te wegen verruimd. De straffen die in dit soort zaken in eerste aanleg en in hoger beroep worden opgelegd laten een aanmerkelijke stijging zien. Voor slachtoffers is soms moeilijk te aanvaarden dat de strafrechter bij het opleggen van de straf rekening heeft te houden met zowel de belangen van het slachtoffer als met die van de dader.

Bijlage 1

De onderzoeksopdracht

Besluit van het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini, houdende instelling van een onderzoekscommissie (Instellingsbesluit Commissie 'Misbruik Castrum Peregrini' 42-'86)

Het bestuur besluit:

Artikel 1. Begripsbepalingen

In dit besluit wordt verstaan onder:

- 1 Bestuur: het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini;
- 2 Commissie: de commissie, bedoeld in artikel 2, eerste lid.

Artikel 2. Instelling en taak

- 1 Er is een onafhankelijke commissie belast met de taak, bedoeld in het tweede lid.
- 2 De commissie doet onderzoek en stelt een feitelijke reconstructie op naar aanleiding van het volgende:
 - 1 De commissie doet onderzoek en stelt een feitelijke reconstructie op van de aard en omvang van seksueel misbruik door Wolfgang Frommel en zijn directe omgeving. Het onderzoek moet inzicht bieden in de omstandigheden waarin het misbruik heeft plaatsgevonden en indien mogelijk verantwoordelijkheden benoemen. Het onderzoek heeft tot doel bij te dragen aan erkenning van al diegenen die door misbruik leed hebben ondergaan.
 - 2 De commissie is bevoegd om vragen te formuleren, deze te onderzoeken en te beantwoorden.
 - 3 De commissie kan aanbevelingen doen.
- 3 Naar aanleiding van de bevindingen en conclusies kan de commissie aanbevelingen doen.

Artikel 3. Samenstelling, benoeming, ontslag

- 1 De commissie bestaat uit een voorzitter, twee leden en een secretaris.
- 2 Tot voorzitter van de commissie wordt benoemd: Mr F. G. Bauduin
- 3 Tot lid van de commissie wordt benoemd: Dr S. B. L. Leferink
- 4 Tot lid van de commissie wordt benoemd: Mr M. J. Diemer
- 5 Tot secretaris van de commissie wordt benoemd: Dr H. P. M. Kreemers
- 6 Tot adviseurs van de commissie worden benoemd: Dr P. J. Draijer en Dr A. J. Mooij

- 7 Bij tussentijds vertrek van de voorzitter kan het bestuur een andere voorzitter benoemen.
- 8 De voorzitter en de overige leden kunnen worden geschorst en ontslagen door het bestuur.

Artikel 4. Instellingsduur

- 1 De commissie wordt ingesteld met ingang van de datum van inwerkingtreding van dit besluit. De voorzitter en de secretaris worden benoemd met terugwerkende kracht per 12 december 2018.
- 2 De commissie wordt opgeheven vier weken nadat het eindrapport is uitgebracht.

Artikel 5. Secretariaat

- 1 De commissie voorziet zelf in haar secretariaat.
- 2 Het secretariaat is voor de uitvoering van zijn taak uitsluitend verantwoording schuldig aan de voorzitter van de commissie.
- 3 Het bestuur draagt, op verzoek van de voorzitter van de commissie, zorg voor de nodige voorzieningen ten behoeve van de werkzaamheden van de commissie.

Artikel 6. Werkwijze

- 1 De commissie stelt haar eigen werkwijze vast.
- 2 De commissie kan zich door andere personen doen bijstaan voor zover zij dat voor de vervulling van haar taak nodig acht.
- 3 De commissie stelt een protocol vast over de wijze waarop zij personen hoort en daarvan verslag doet.
- 4 De commissie bepaalt welke bevindingen zij, in het kader van hoor en wederhoor, voorlegt aan personen of instanties die door deze bevindingen worden geraakt of die daartegen bedenkingen zouden kunnen hebben.

Artikel 7. Inwinnen van inlichtingen

- 1 De commissie is bevoegd zich voor het inwinnen van inlichtingen te wenden tot personen en instellingen en hen te verzoeken die medewerking te verlenen die redelijkerwijs nodig is voor de uitvoering van het onderzoek.
- 2 De commissie zal zich over de aan haar geboden medewerking verantwoorden in het onderzoeksrapport.

Artikel 8. Eindrapport, tussenrapporten

- 1 De commissie brengt zo spoedig mogelijk haar eindrapport uit aan het bestuur.
- 2 De commissie kan desgewenst een of meer tussenrapporten uitbrengen.

Artikel 9. Vergoeding

De voorzitter, de secretaris, de leden en de adviseurs van de commissie ontvangen een vergoeding. De hoogte van de vergoeding wordt vastgelegd in de begroting die de goedkeuring behoeft van het bestuur.

Artikel 10. Kosten van de commissie

- 1 De kosten van de commissie komen, voor zover goedgekeurd, voor rekening van het bestuur. Onder kosten worden in ieder geval verstaan:
 - 1 de kosten voor de faciliteiten van vergaderingen en voor secretariële ondersteuning,
 - 2 de kosten voor het inschakelen van externe deskundigheid en het laten verrichten van onderzoek en
 - 3 de kosten voor publicatie van rapportages.
- 2 De commissie biedt zo spoedig mogelijk na haar instelling een begroting aan het bestuur aan.

Artikel 11. Vrijwaring

Het bestuur zal de leden (en voormalige leden) alsmede het secretariaat van de commissie vrijwaren voor de redelijke kosten van rechtsbijstand, behoudens voor zover sprake is van opzet, grove schuld, of ernstige nalatigheid, in verband met een eventuele aansprakelijkstelling van de (voormalige) leden van de commissie of van het secretariaat of een strafrechtelijke, bestuursrechtelijke of andere juridische procedure waarin zij worden betrokken vanwege de werkzaamheden verricht voor de commissie, behoudens indien een strafrechtelijke procedure leidt tot het opleggen van een straf als bedoeld in artikel 9 van het Wetboek van Strafrecht aan het desbetreffende (voormalige) lid van de commissie of het secretariaat.

Artikel 12. Archiefbescheiden

- 1 Het archief van de commissie wordt na afloop van het onderzoek overgebracht naar het Stadsarchief Amsterdam
- 2 Het beheer vindt plaats met inachtneming van de door de commissie in haar protocol aangegeven vertrouwelijkheid, waarover met de commissie nadere afspraken kunnen worden gemaakt. Toelichting

Toelichting

Toelichting bij artikel 2:

Onder misbruik wordt verstaan: seksueel contact met minderjarigen, niet-consensueel seksueel contact door middel van fysieke of geestelijke dwang, kwaadaardige misleiding en dergelijke. Onder directe omgeving wordt verstaan: de personen die fysiek in de gebouwen van Castrum Peregrini woonden of er een vaste voet aan huis hadden, die regelmatig contact hadden met Frommel vanuit een persoonlijke band dan wel vanuit een ideologische verbondenheid die terug te voeren is op het gedachtegoed van de Duitse dichter Stefan George. Het onderzoek naar misbruik concentreert zich tot de locaties die het eigendom waren van de stichting in de onderzoeksperiode en tot de Amsterdamse locatie waarvan sprake is in het artikel in *Vrij Nederland* van 10 juli 2017. Het onderzoek richt zich op de periode tussen 1942 (Frommel neemt zijn intrek op Herengracht 401) en 1986 (Frommel overlijdt op Herengracht 401). Voorvallen in Duitsland gerelateerd aan de vriendenkring van Wolfgang Frommel zijn door de Duitse onderzoekscommissie (УКАСК) gerapporteerd. Deze rapportages zullen desge-

wenst met instemming van betrokkenen worden opgevraagd en ingezien. Voorvallen op de internationale Quakerschool, eerst in Ommen en later in Beverweerd gevestigd, worden door de daarvoor ingestelde commissie der Quakers behandeld. Uitkomsten van deze commissie zullen desgewenst met instemming van betrokkenen worden opgevraagd en ingezien. De commissie zal tevens de rol onderzoeken van Gisèle d'Ailly van Waterschoot van der Gracht en anderen voor zover relevant met betrekking tot het bovenstaande.

Toelichting bij artikel 3:

De benoeming van de voorzitter en de secretaris gaat met terugwerkende kracht in per 12 december 2018. De benoeming van de leden van de commissie gaat in op een nader te bepalen datum.

Bijlage 2 Chronologie

- 11 september 1912 Geboortedag van Gisèle van Waterschoot van der Gracht (†2013)
- 30 augustus 1925 Wolfgang Frommel logeert bij Ant d'Ailly in Enschede. Sinds 1922 schrijven Frommel en Ant d'Ailly elkaar brieven
- 1925 De stiefvader van Ant d'Ailly, de dichter Pieter Endt, introduceert Frommel bij Albert Verwey en Adriaan Roland Holst
- 1935 Billy Hilsley (1911-2003) wordt muziekleraar aan de Quakerschool in Ommen
- 1937-1943 Wolfgang Frommel en Wolfgang Cordan bezoeken regelmatig de Quakerschool in Ommen
- 1934-1971 De Stichting Quakerscholen bestuurt de school in Ommen (1934-1959) en in Werkhoven (1959-1971)
- 1935 Ontmoeting van Gisèle van Waterschoot van der Gracht met Adriaan Roland Holst in Roermond
- Voorjaar 1937 Wolfgang Frommel verlaat Duitsland en verblijft in Basel, Rome, Florence en Parijs
- Zomer 1939 Wolfgang Frommel komt naar Nederland en kan door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 1 september 1939 niet meer terugkeren naar Parijs. Hij verblijft eerst bij Ant Verver-d'Ailly in Heemstede en later bij Etha Fles (1857-1948), in Bergen N. H.
- 21 juni 1939 Eerste ontmoeting tussen Frommel en (Manuel) Rudolf Goldschmidt, in Amsterdam
- Zomer 1940 Frommel ontmoet ten huize van Roland Holst Gisèle in gezelschap van Buri (1919-1999) en Billy Hilsley, beiden zijn leraar aan de Quakerschool in Ommen
- Augustus 1940 Gisèle huurt vanaf 1 oktober 1940 de derde verdieping van Herengracht 401

Januari 1941	Gisèle verhuist naar Herengracht 401
1941	Billy Hilsley wordt als Brits staatsburger in Schoorl geïnterneerd
18 april 1941	Erotische 'Erweckung' door Wolfgang Frommel van Claus Bock, in Ommen. In Bergen worden feesten gehouden. Vanaf 1942 vinden de feesten ook plaats aan Herengracht 401 in Amsterdam, later in de Beulingstraat en nog veel later aan de Oudezijds Voorburgwal 153
31 oktober 1941	In het huis van de moeder van Chris Dekker organiseren Chris Dekker en Vincent Weyand een feest ter gelegenheid van de verjaardag van Vincent. Wolfgang Frommel is hoofdgast. Verder Daniël Boeke, Claus Bock, Peter Goldschmidt en Heinrich Wolfgang Horn alias Wolfgang Cordan
8 juli 1942	Wolfgang Frommel trekt in bij Gisèle. Buri reist van Valkenburg waar hij ondergedoken zat naar Sittard. Van Sittard naar Amsterdam reist hij samen met Wolfgang Frommel per trein
Augustus 1942	Claus Bock verlaat Ommen en wordt ondergebracht in het huis van de moeder van Chris Dekker in Bergen
16 februari 1943	Claus Victor Bock wordt ondergebracht aan Herengracht 401 bij Guido en Miep Teunissen op de vierde verdieping
12 augustus 1943	Overlijden van Willem van Waterschoot van der Gracht, de vader van Gisèle
24 juli 1944	Vertrek van Percy Gothein naar Ommen, waar op dat moment ook Vincent Weyand en Simon van Keulen zijn. Gothein verbleef in 1943 voor korte tijd en in 1944 voor langere tijd aan de Herengracht 401
24/25 juli 1944	Arrestatie van Percy Gothein en Simon van Keulen in Ommen en overbrenging naar kamp Erika
27 juli 1944	Arrestatie van Vincent Weyand
12 september 1944	Gisèle bezoekt Simon van Keulen in Kamp Amersfoort
1944	Simon van Keulen springt bij Apeldoorn uit een naar Duitsland rijdende trein en keert terug naar Amsterdam. Hij arriveert daar op 19 oktober 1944

- 22 december 1944 Percy Gothein overlijdt in Neuengamme
- 21/22 februari 1945 Vincent Weyand overlijdt in Buchenwald
- 31 oktober 1945 Eerste Vincentfeest
- November 1945 Vertrek van Claus Bock naar het Verenigd Koninkrijk
- 9 februari 1946 Vertrek van Gisèle naar de Verenigde Staten (terugkeer eind juni 1946)
- 14 december 1946 Geboortedag van Wolf Meyer van Cassel, pseudoniem van Fritz Meyer (†1994)
- 1946 Wolfgang Frommel vertrekt naar Duitsland
- 1947 Billy Hilsley keert terug naar Ommen
- Juni 1948 Wolfgang Frommel moet zijn woonruimte aan de Herengracht 401 ontruimen omdat Gisèle onderhuurders zoekt. De derde etage in Herengracht 401 wordt verhuurd aan een Amerikaans echtpaar
- 1948-1952 Wolfgang Frommel leeft in Zwitserland bij Susanne Gelpke, die hem een complete Stefan Georgebibliotheek schenkt
- Eind 1948 Gisèle treedt in dienst van het Office for Foreign Building Operations in Den Haag, Brussel, Luxemburg, Kopenhagen, Oslo, Stockholm
- 1949 Billy Hilsley keert als leraar terug naar de Quakerschool in Ommen
- 1950 Buri keert terug naar Ommen en gaat samen met vrouw en dochter in De Esch wonen. Ze raken bevriend met Selina Pierson-Andrée Wiltens en via hen komt Selina Pierson-Andrée Wiltens in contact met Wolfgang Frommel
- Pasen 1951 Het eerste exemplaar van het tijdschrift *Castrum Peregrini* verschijnt
- Voorjaar 1952 Wolfgang Frommel keert terug naar de Herengracht 401 en gebruikt dat adres als uitvalbasis voor zijn reizen. Als hij naar Ommen gaat, logeert hij bij Selina Pierson-Andrée Wiltens
- 21 juli 1952 Gisèle ontmoet Arnold d'Ailly. Niet veel later beginnen zij een verhouding

- 1953 Wolfgang Frommel neemt de redactie van het tijdschrift op zich
- 3 september 1955 Overlijden van Josephine baronesse Hammer-Purgstall, moeder van Gisèle
- 22 december 1956 Afscheid van Arnold d'Ailly als burgemeester van Amsterdam
- 17 april 1958 Oprichting van de Stichting Castrum Peregrini, een rechtspersoon naast Uitgeverij Castrum Peregrini. Oprichters en Raad van bestuur: Peter Goldschmidt, Manuel Goldschmidt, Jaap (Reinout) van Rossum du Chattel, Chris Dekker, Coen Stibbe. Raad van toezicht: Gisèle, Arnold d'Ailly, Wolfgang Frommel, Rolf Schierenberg en Claus Bock
- 27 juli 1959 Gisèle en Arnold d'Ailly trouwen
- Najaar 1959 Wolfgang Frommel maakt reis naar Marokko met Rolf Schierenberg en ontmoet Ahmed, toen elf jaar oud
- Zomer 1960 Gisèle en Arnold maken reis van twee maanden naar Griekenland en bezoeken Paros
- Eind oktober 1960 Ahmed komt naar de Herengracht 401
- 1961 Manuel Goldschmidt wordt directeur van de stichting
- Voorjaar 1962 De Raad voor de Kinderbescherming stelt vast dat Ahmed niet kan blijven
- 16 februari 1965 Selina Pierson-Andrée Wiltens overlijdt in Bilthoven waar zij de laatste maanden van haar leven door Buri en zijn vrouw Jannie wordt verzorgd
- 1966 Ontmoeting tussen Wolfgang Frommel en Wolf van Cassel. In 1966 komt Van Cassel aan de Herengracht 401 wonen
- Zomer 1966 Gisèle en Arnold d'Ailly beginnen aan renovatie en verbouwing van het verlaten klooster Agios Ioannis op Paros
- 24 november 1967 Arnold d'Ailly overlijdt. Hij wordt begraven op de begraafplaats van de Stompe Toren in Spaarnwoude. De andere graven zijn van Gisèle, Wolfgang Frommel, Manuel Goldschmidt, Claus Bock, Wolf van Cassel, Renata von Scheliha, Ursula von Rose, Marianna von Heereman en Margarete Roesner. De laatste drie liggen in graven die Gisèle en Arnold d'Ailly niet hebben gekocht

April 1968	Van de nalatenschap van Selina Pierson-Andrée Wiltens worden twee panden aan de Oudezijds Voorburgwal 153 gekocht, een voor- en een achterhuis. Het voorhuis wordt meteen doorverkocht. Het achterhuis staat bekend als de Komturei
1968	De eerste bewoner van de Komturei is Wolf van Cassel. Die vestigt daar een eigen woongemeenschap
1968-1974	Gisèle verblijft in deze periode doorgaans meer dan de helft van het jaar op Paros, bezoekt familie (in het buitenland) en verblijft weinig in Amsterdam
1971	Afschaffing van artikel 248 bis <i>Wetboek van Strafrecht</i>
1971	Overdracht van de school in Werkhoven door de Stichting Quakerscholen aan de Stichting International School Beverweert
1972	Wolfgang Frommel wordt onderscheiden met het Bundesverdienstkreuz en ontvangt een maandelijkse toelage van de Duitse overheid
1973	Aan Wolfgang Frommel wordt de onderscheiding 'Rechtvaardige onder de Volkeren' van Yad Vashem toegekend
1977	Wolfgang Frommel wordt benoemd tot Officier in de orde van Oranje-Nassau
Juni 1979	Overlijden van Paula Hammer-Purgstall, tante van Gisèle
Begin 1980	Verdeling van de nalatenschap van tante Paula. Samen met de verkoop van aandelen levert haar dit miljoenen guldens op die op bankrekeningen in Nederland en Zwitserland worden gezet
April 1980	Aankoop door de Stichting Castrum Peregrini van de twee panden in de Beulingstraat 8 en 10
Januari 1983 tot medio 1984	Gisèle woont – om belastingtechnische redenen – in Londen
8 juli 1983	Ondertekening van notariële documenten door Gisèle en Manuel Goldschmidt (1. schenking bij wijze van schuldigerkenning, 2. akte van kwijtschelding van schulden en 3. schenking onder voorbehoud van vruchtgebruik). De eerste betrof een schenking van Gisèle aan de stichting van 3,5 miljoen gulden, die zij direct terugleende tegen acht procent rente. De tweede overeenkomst had be-

	trekking op kwijtschelding van het voor de aankoop en verbouwing van Beulingstraat 8 en 10 van Gisèle geleende geld. De derde overeenkomst regelde de schenking van Herengracht 401 en het vruchtgebruik door Gisèle van dit huis en de inboedel
Zomer 1984	Terugkeer van Claus Bock naar Amsterdam
1985	Verschijsning van het boek <i>Untergetaucht unter Freunden</i> (auteur: Claus Bock)
13 december 1986	Overlijden van Wolfgang Frommel. In zijn testament wordt Manuel Goldschmidt aangewezen als erfgenaam
1987	Eerste scheuring in Castrum Peregrini: Buri, Billy Hilsley en een deel van de Duitse vrienden haken af
1992	Het Bundesverdienstkreuz wordt aan Gisèle toegekend
10 oktober 1996	Nieuwe statuten van de stichting. Toevoeging artikel 2: Beschermvrouwe van de stichting is mevrouw Gisèle d'Ailly-van Waterschoot van der Gracht als blijk van dank voor de constante en daadwerkelijke vriendschap en hulp die zij heeft gegeven, welke is begonnen in de onderduiktijd van Castrum Peregrini aan de Herengracht en waarmee het verwezenlijken van het doel van de stichting mogelijk is gemaakt.
21 mei 1997	Toekenning van de onderscheiding 'Rechtvaardige onder de Volkeren' van Yad Yashem aan Gisèle
2007	Tentoonstelling in het NIOD in Amsterdam: Gisèle en haar onderduikers
2007	Stopzetting van het tijdschrift en de uitgeverij Castrum Peregrini. Reorganisatie van Castrum Peregrini, gericht op een cultureel programma
29 januari 2011	Uitreiking van de onderscheiding van Ridder van Oranje-Nassau aan Gisèle door burgemeester Eberhard van der Laan
27 mei 2013	Gisèle overlijdt
November 2013	Publicatie van <i>Entfernte Erinnerungen an W. van Joke Haverkorn van Rijsewijk</i>

- 9 december 2013 Castrum Peregrini organiseert bijeenkomst waar onder andere over het boek van Joke Haverkorn van Rijsewijk wordt gesproken
- Februari 2017 Publicatie van Frank Ligtvoet op de website van de *Huffington Post* (inmiddels verwijderd)
- 10 juli 2017 Artikel 'In de schaduw van de meester: seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel' van Frank Ligtvoet in *Vrij Nederland*
- Augustus 2017 De Stichting Castrum Peregrini kondigt een 'Wetenschappelijke Onderzoekscommissie' aan, met als voorzitter de Utrechtse hoogleraar Rosemarie Buikema.
- 5 oktober 2017 Artikel 'Seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel – reacties vanuit de sekte' door Frank Ligtvoet op vrijnederland.online
- 27 oktober 2017 Artikel 'Waarom we seksueel misbruik ook seksueel misbruik moeten noemen' door Frank Ligtvoet op vrijnederland.online
- 24 februari 2018 Artikel 'Kindermisbruik binnen de kringen van Castrum Peregrini' door Harm Botje en Sander Donkers in *Vrij Nederland*
- 3 mei 2018 Artikel 'Het toch niet zo dappere oorlogsverleden van Castrum Peregrini' door redacteuren op vrijnederland.online
- 24 mei 2018 Interview met Joke Haverkorn van Rijsewijk in *Die Zeit* ('Es war ein unentwegtes Drama')
- 11 september 2018 Publicatie van de biografie 'De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenares' door Annet Mooij, gevolgd door recensies met aandacht voor de pedagogische eros van Wolfgang Frommel
- 12 december 2018 De Stichting Castrum Peregrini vraagt mr. F.G. (Frans) Bauduin voorzitter van een onafhankelijke commissie te worden. Frans Bauduin zoekt mr. M.J. (Martien) Diemer en mevrouw dr. S.B.L. (Sonja) Leferink aan als leden. Dr. H.P.M. (Bert) Kreemers wordt gevraagd als secretaris van de commissie
- 28 december 2018 Bekendmaking van de instelling van de commissie
- 7 januari 2019 De commissie begint met haar werkzaamheden

Bijlage 3

Lijst van personen

Arnold Jan d'Ailly (1902-1967)

Maakt carrière bij de Vereniging van den Effectenhandel en de KAS-Vereniging N.V. Wordt burgemeester van Amsterdam op 1 oktober 1946. Leert in 1952 Gisèle kennen. Treedt eind 1956 terug als burgemeester en gaat met Gisèle samenwonen. Trouwt met haar in 1959. Overlijdt op 24 november 1967. Ligt begraven in Spaarnwoude.

Gisèle d'Ailly-van Waterschoot van der Gracht, (1912-2013)

Brengt haar jeugd door in Oostenrijk en de Verenigde Staten. Komt in de jaren dertig naar Nederland. Leert door Adriaan Roland Holst vanaf 1935 de Nederlandse taal spreken. Biedt vanaf 8 juli 1942 onderdak aan Wolfgang Frommel en aan onderduikers in haar woning op de derde etage van Herengracht 401. Is glazenierster en schilderes. Onderhoudt Wolfgang Frommel. Koopt in de jaren vijftig het hele pand Herengracht 401 en in april 1980 Beulingstraat 8 en 10. Laat in 1983 notarieel vastleggen dat haar nalatenschap toevalt aan de in 1958 opgerichte Stichting Castrum Peregrini. Gisèle ligt begraven in Spaarnwoude.

Claus Victor Bock (1926-2008)

Wordt als zoon van Joodse ouders geboren op 7 mei 1926 in Hamburg. Zijn ouders verlaten Duitsland op 21 september 1938 en vestigen zich in Nederland. Omdat de ouders voor hun werk naar India vertrekken, wordt Claus ondergebracht in de Quakerschool in Ommen. Is op 1 september 1939 bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bij een vriend in Londen. Keert terug naar Ommen. Leert Wolfgang Frommel in Ommen kennen. Wolfgang Frommel en Wolfgang Cordan pleiten tevergeefs bij de leiding van de school om de Joodse leerlingen te laten onderduiken. Buri en in 1943 Claus Bock worden de twee vaste onderduikers op Herengracht 401. Bock is op het moment van onderduiken 16 jaar. Na de Tweede Wereldoorlog gaat hij een jaar lang bij zijn ouders in India wonen. Vanaf 1946 studeert hij aan de Universiteit van Amsterdam en in Manchester. Vestigt zich vanaf 1955 in Manchester en Londen. Na zijn pensionering als directeur van het Germanistik-Instituut van de Universiteit van Londen 1984 keert hij terug naar de Herengracht 401. Tot 2005 is hij redacteur van het tijdschrift Castrum Peregrini. Overlijdt op 5 januari 2008 in Amsterdam. Ligt begraven in Spaarnwoude.

Wolf van Cassel (1946-1994)

Leert als twintigjarige Wolfgang Frommel kennen. Fritz Meyer, zijn echte naam, heeft in de Komturei aan de Oudezijds Voorburgwal een eigen woongemeenschap. Ligt begraven in Spaarnwoude.

Wolfgang Cordan (1909-1966)

Zijn echte naam is Heinrich Wolfgang Horn. In februari 1933 verlaat Cordan Duitsland en sluit zich in Parijs aan bij een avantgardistische groep. Hij kiest het pseudoniem Wolfgang Cordan. Eind 1933 vertrekt hij naar Nederland. Hij komt via de Quakerschool in Ommen in contact met Wolfgang Frommel en hoort tot de aanhangers van de kring rond Stefan George. Hij is actief in het verzet. Na de bevrijding zwerft Cordan door Europa en vertrekt in 1953 naar Mexico.

Chris Dekker (1922-1996)

In Utrecht geboren. Ontmoet Wolfgang Frommel in Bergen. Zijn vader, een huisarts, overlijdt in 1928. Speelt viool. Is bevriend met Vincent Weyand. Zijn moeder is bevriend met Etha Fles.

Hij beschikt over een aanzienlijk vermogen uit de nalatenschap van zijn grootouders en zijn vroeg gestorven vader. Hij ondersteunt Selina Pierson financieel door bij te dragen aan het onderhoud van Bargsigt. Hij gaat in 1969 op verzoek van Wolfgang Frommel naar Mexico om daar de nalatenschap van Wolfgang Cordan te zoeken.

Hij is de eerste vriend van Wolfgang Frommel in 1939 in Bergen. Via hem wordt Vincent Weyand geïntroduceerd.

Wolfgang Frommel (1902-1986)

Is de grondlegger van Castrum Peregrini. Is in 1939 in Nederland als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt. Komt via Ant Verver-d'Ailly, Adriaan Roland Holst en de moeder van Chris Dekker bij Etha Fles terecht die hem gastvrijheid biedt. Hij zoekt voor zijn kring in Bergen, in Ommen en in Amsterdam waar hij op 8 juli 1942 onderdak vindt bij Gisèle. Hij neemt Buri mee die hij in Ommen heeft leren kennen. In 1943 voegt Claus Bock zich in de onderduik aan de Herengracht.

Rudolf (Manuel) Goldschmidt (1926-2012)

De jongere broer van Peter Goldschmidt (1923-1997) die aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw deel uitmaakt van de kring rondom Wolfgang Frommel. Leerling van de Quakerschool in Ommen. Werkt eerst als tekenaar voor het architectenbureau van zijn oudere broer Peter. Neemt na 1956 geleidelijk de leiding van de uitgeverij van Castrum Peregrini op zich. Hij blijft dat doen tot 2002.

William Josef Hildesheimer (1911-2003)

William Hildesheimer is beter bekend als William (Billy) Hilsley. Geboren als jongste zoon van Joodse ouders in Londen. In 1914 vertrekt zijn moeder, Frida, met hem en zijn broer naar Berlijn. Wolfgang Frommel leert Billy kennen op 12-jarige leeftijd. In 1937 woont Buri enige tijd bij Frida, die zo in contact komt met Wolfgang Frommel.

In 1935 verlaat Billy Duitsland en wordt muziekleraar aan de Quakerschool in Ommen. In 1940 wordt Billy, als Brits staatsburger, geïnterneerd. Eerst in Schoorl, later in Tost (Opper-Silezië). Na 1942 naar Kreuzburg (Opper-Silezië) en Spittal an der Drau. Na de Tweede Wereldoorlog gaat hij twee jaar op tournee met Kurt Jooss. Vanaf 1947 geeft Billy weer muziekles in Ommen. Vanaf 1959 in kasteel Beverweerd. Als de school in 1997 haar poorten sluit, blijft Billy in de torenkamer van het kasteel wonen.

Selina Pierson (1882-1965)

Trouwt op latere leeftijd de bankier H. D. Pierson (1865-1943). Woont in Hoeve Bargsigt in Ommen, waar ze gastvrijheid biedt aan Wolfgang Frommel en zijn kring. Laat na haar overlijden haar huis en de inboedel na aan de Stichting Castrum Peregrini. Met de erfenis wordt het voorhuis en het achterhuis aan de Oudezijds Voorburgwal gekocht. Het voorhuis wordt meteen doorverkocht. Het achterhuis zal bijna dertig jaar dienen als locatie voor de jaarlijkse Vincentfeesten (zie Vincent Weyand).

Jaap (Reinout) van Rossum du Chattel (1926-2007)

Hoort tot de jongens die Wolfgang Frommel in Bergen leert kennen. Dichter en ambtenaar van de gemeente Arnhem en van de gemeente Utrecht. Publiceerde onder de naam Reinout Vreijling.

Vincent Weyand (1921-1945)

Zoon van de schilder Jaap Weyand. Groeit op in een gezin met vier broers en drie zussen. Zijn moeder overlijdt in 1935. Is een vriend van Chris Dekker en ontmoet via hem Wolfgang Frommel in Bergen. Wordt op 27 juli 1944 gearresteerd in Ommen en gedeporteerd naar Buchenwald, waar hij op 21 februari 1945 overlijdt. Naar hem zijn de Vincentfeesten genoemd die jaarlijks op of omstreeks zijn verjaardag worden gehouden (31 oktober).

Adolph Friedrich Wongtschowsky (Buri) (1919-1999)

Jongste zoon van Joodse ouders. Ontmoet Wolfgang Frommel op 5 augustus 1933 in Frankfurt. Wolfgang Frommel brengt hem in contact met Billy Hilsley die in 1935 begonnen is als muziekleraar op de Quakerschool in Ommen. Via Hilsley lukt het Buri om in augustus 1937 naar Ommen te gaan. In september 1940 duikt hij onder bij Charles Eyk in Valkenburg aan de Geul. In juli 1942 begint de onderduik aan de Herengracht. Daar krijgen Gisèle en Buri een seksuele relatie die duurt tot de reis van Gisèle naar haar familie in de Verenigde Staten na de bevrijding. Buri begint dan een relatie met Jannie Strengholt (1913-1995). In 1952 keert Buri met Jannie en hun dochter terug naar Ommen. Vanaf 1957 wonen ze bij Selina Pierson. Tot 1959 als de Quakerschool naar Werkhoven verhuist. Buri en Jannie Strengholt verhuizen dan naar Driebergen waar ze in 1964 tot aan haar overlijden Selina Pierson verzorgen. Als de school vanwege de Mammoetwet over voldoende bevoegde leraren moet beschikken, besluit Buri mede daarom naar Amsterdam te verhuizen en begint daar een tekenschool. Als in 1983 de gezondheid van Wolfgang Frommel achteruitgaat, is Buri een van de verzorgers. In 1992 draagt hij de Ateliers Buri over aan zijn opvolgers en gaat met zijn vrouw in Doorn wonen.

Bijlage 4

Bronnen en literatuur

Archieven

Stichting Castrum Peregrini

Jaarstukken, statuten, verslagen van de bijeenkomsten van de raad van toezicht en van de raad van advies voor zover betrekking hebbende op de onderzoeksopdracht.

Archief Gisèle van Waterschoot van der Gracht.

Kadaster

Privécollecties

Joke Haverkorn van Rijsewijk

Gesprekken

Literatuur

Aler, Jan, Jettie Enklaar en Frank Ligtoet, *In Memoriam Wolfgang Frommel 1902-1986*.

In: Jan Aler en Jettie Enklaar, *Zur Wende des Jahrhunderts*. Amsterdam 1987, 16-49.

Bisschoff, Stephan C. (Herausgeber), *Ich gab dir die Fackel im Sprunge. W.F. Ein Erinnerungsbericht von Friedrich W. Buri*. Berlin 2009.

Bischoff, Stephan. Berechtigte Anklage oder Fake News? Zu Frank Ligtoets Beitrag: ein Mann und eine Junge. *Merkur*, 6 februari 2019.

Bock, Claus Victor, *Untergetaucht unter Freunden. Ein Bericht. Amsterdam 1942-1945*. Amsterdam 1985.

Bock, Claus Victor, 'Zolang wij gedichten schrijven kan ons niets gebeuren'. *Amsterdam 1942-1945*. Amsterdam 2007.

Defuster, Michael en Somers, Erik (samenstelling), *Gisèle en haar onderduikers*. Amsterdam 2008.

Fricker, Christophe en Manuel Goldschmidt, 'Unser ganzes Geheimnis liegt im du' *Wolf van Cassel 1946-1994*. Amsterdam 2001.

Haverkorn van Rijsewijk, Joke en Willem Mörzer Bruyns (red.), *Sluit tot vaste kring de handen. Een geschiedenis van de Quakerscholen Eerde, Vilsteren en Beverweerd*. Amsterdam 2002.

Haverkorn van Rijsewijk, Joke, *Entfernte Erinnerungen an W. Würzburg* 2013.

Hekma, Geert en Theo van der Meer, *Bewaar me voor de waanzin van het recht*. Amsterdam 2011.

Hoorweg, Corrado [C.M. Stibbe], Michael Valetton, Olaf Weyand (red.), *Aan der droomen torentrens. Werk en leven van Vincent Weyand (1921-1945)*. Westervoort 2008.

Karlauf, Thomas, *Stefan George. Die Entdeckung des Charisma*. München 2007.

Karlauf, Thomas. 'Meine Jahren im Elfenbeinturm'. *Sinn und Form*, Heft 2/2009, 262-272.

- Keilson-Lauritz, Marita, *'Centaurenliefde. Duits verzet in Nederland rondom de schuilplaats Castrum Peregrini'*. In: Klaus Müller en Judith Schuyf (red.), *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homoseksualiteit 1940-1945*. Amsterdam 2006, 191-213.
- Koenders, Pieter, *Homoseksualiteit in bezet Nederland: verzwegen hoofdstuk*. Den Haag 1983.
- Kool, Renée, *Schuivende panelen. Een achtergrondstudie naar wereldlijke en kerkelijke ontwikkelingen rondom seksueel misbruik van minderjarigen binnen de Rooms-Katholieke Kerkprovincie (1945-2010)*. In: Wim Deetman e. a., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke Kerk*. Amsterdam 2011, deel 2, 87-148.
- Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam 1983.
- Ligtvoet, Frank. *Ein übler Verein, Sexual Abuse in Wolfgang Frommel's Castrum Peregrini Sect. Inleiding voor de Unabhängige Kommission zur Aufarbeitung sexuellen Kindesmissbrauchs*. Berlin 19 december 2017.
- Ligtvoet, Frank. *Ein Mann und eine Junge*. Merkur 72, 2018.
- Lockhorn, Elisabeth, *Andreas Burnier, metselaar van de wereld*. Amsterdam 2015.
- Mooij, Annet, *De eeuw van Gisèle. Mythe en werkelijkheid van een kunstenaars*. Amsterdam 2018.
- Rigthart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam 1995.
- Rossum du Chattel, R. [J.G.] van (uitgever), *Gedenkboek Castrum Peregrini 31 oktober 1945*. Amsterdam 1946.
- Rossum du Chattel, J.G. van, C.M. Hoorweg et al, *El gran bal. Leven en werk van Chris Dekker 1922-1996*. Westervoort 2005.
- Schnabel, Paul, *Tussen stigma en charisma. Een analyse van de relatie tussen nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke gezondheid*. Rotterdam 1982.
- Stern, Marianne (samenstelling en redactie), *Een vogel op je schouder. Erinnerungen an F.W. Buri*. Loosdrecht 2010.
- Stibbe, Conrad, Stella Ruhe et al., *Heinz Aufrecht 1925-1997. Impressies van vrienden*. Amsterdam z.j.
- Stichting Memoriaal, *Selina Pierson. Op een heuveltop in Overijssel*. Oud-Zuilen 2000.
- Unabhängige Kommission zur Aufklärung sexuellen Kindesmissbrauchs. *Geschichten die zählen*. Bilanzbericht 2019.
- Vegt, Jan van der, *A. Roland Holst. Biografie*. Baarn 2001.
- Vijselaar, Joost e. a., *Therapeutische castratie en andere psychiatrische behandelingen van zedendelinquenten 1920-1970*. Den Haag (ZonMw) 2015.
- Wolthekker, Dirk (red.), *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850*. Amsterdam 2006.

Interviews en krantenartikelen

- Arnoldussen, Paul. Arnold Jan d'Ailly. *Het Parool*, 18 september 1998.
- Botje, Harm Ede en Sander Donkers. Kindermisbruik binnen de kringen van kunstgenootschap Castrum Peregrini. *Vrij Nederland*, 24 februari 2018.
- Botje, Harm Ede. Het toch niet zo dappere oorlogsverleden van Castrum Peregrini. *Vrij Nederland*, 3 mei 2018.

- Botje, Harm Ede. Hoe Gisèle en Castrum Peregrini de geschiedenis gladstreken? *Vrij Nederland*, 12 september 2018
- Breidecker, Volkert. Im Schatten des Meisters. *Süddeutsche Zeitung*, 11 juli 2018
- Camman, Alexander. Wolfgang Frommel. Dichter, Held und Triebtäter. *Zeit Online*, 19 mei 2018.
- Camma, Alexander. Es war ein unentwegtes Drama. *Die Zeit*, 23 mei 2018.
- [Castrum Peregrini], Castrum Peregrini vaart nieuwe koers. *Het Parool*, 4 oktober 2018
- Dekking, Nanne. Ik voel me voor eeuwig schuldig. *Het Financieele Dagblad*, 13 februari 2019.
- Delfos, Carla. Castrum Peregrini. *Het Parool*, 5 maart 2019.
- Delius, Maria. Dann verschwand er mit Leuten im zweiten Stock. *Die Welt*, 19 mei 2018.
- Dros, Lodewijk. Onderzoek naar seksueel misbruik bij Amsterdams cultuurcentrum Castrum. *Trouw*, 30 december 2018.
- Encke, Julia. Das Ende des geheimen Deutschlands. *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 14 mei 2018.
- Hartmans, Rob. Meesteres én gevangene van een sekte. *NRC Handelsblad*, 28 september 2018.
- Karlauf, Thomas. George-Kreis: Grosses Abrakadabra im zweiten Stock. *Die Zeit*, 11 juli 2018.
- Keulemans, Chris. Lieve Frank Ligtoet. *Rekto/Verso*, 12 oktober 2018
- Kuby, Christiane. Mein Kind Liselotte. *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung* 28 augustus 2018.
- Ligtoet, Frank. In de schaduw van de meester: seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel. *Vrij Nederland*, 10 juli 2017.
- Ligtoet, Frank. Seksueel misbruik in de kring van Wolfgang Frommel – reacties vanuit de sekte. *Vrij Nederland*, 5 oktober 2017.
- Ligtoet, Frank. Vriendschap, ‘walgelijke homoseksualiteit’ en eenzaamheid in het Frommel theater. *Medium*, 29 januari 2019.
- Ligtoet, Frank, Duitse pedagogische eros in een Amsterdams cultuurcentrum. *Trouw*, 8 september 2018
- Ligtoet, Frank, Kijk niet weg van misbruik Castrum. *Het Parool*, 29 september 2018
- Ligtoet, Frank. Castrum Peregrini weet niet wat onafhankelijk is. *Het Parool*, 5 oktober 2018
- Ligtoet, Frank. Lieve Chris. *Rekto/Verso*, 12 oktober 2018
- Ligtoet, Frank. Erkenning door rapport, niet door Castrum zelf. *Het Parool*, 24 februari 2019.
- Pach, Hilde. ‘Nog steeds als vrienden bij elkaar’. *NIW*, 20 februari 1998.
- Pen, Hannelores. Het sprookje van Gisèle d’Ailly. *Het Parool*, 7 september 2018.
- Praschl, Peter. Die Geilheit des Geistes. *Die Welt*, 18 mei 2018.
- Roede, Machteld. Het besmette verleden van Castrum Peregrini. *Civic Mundi Digitaal*, november 2018.
- Schul, Katarina. #Dealing with the past: expositie van oud-lid Castrum Peregrini. *Het Parool*, 20 maart 2019.
- Schutte, Xandra. Betoverende Kameleon. *De Groene*, 17 oktober 2018.

Soeting, Monica, Betoverende groupie werpt zich op als hoedster van Frommels libido. *Trouw*, 8 september 2018.

Truijens, Aleid. Bijzonder invloedrijk kunstenaress met veel vreemde trekjes. *de Volkskrant*, 5 oktober 2018.

Unen, David van. Commissie onderzoekt misbruik Castrum Peregrini. *Het Parool*, 29 december 2018.

Audiovisuele bronnen

Het steentje van Gisèle, tv-documentaire (1997), Cees van Ede en Maud Keus.

The House on the Herengracht (2016), Janina Pigaht

ZDF Kulturzeit. Castrum Peregrini (25 mei 2018)

SAT3 (Juli 2018) over 150 jaar Stefan George met Thomas Karlauf

Bijlage 5

Verantwoording

De aan de commissie gegeven opdracht is met de publicatie van het onderzoeksrapport uitgevoerd. De commissie legt in deze bijlage verantwoording af over haar werkwijze.

Duur van het onderzoek

Na de vaststelling en publicatie van het Instellingsbesluit (zie bijlage 1) heeft de beoogde voorzitter van de commissie twee leden gevraagd zitting te nemen in de commissie. Tevens heeft hij de secretaris gevraagd de commissie te ondersteunen. Zie bijlage 6 voor de samenstelling van de commissie. De commissie is met haar werkzaamheden op 7 januari 2019 begonnen.

De commissie heeft haar onderzoeksrapport op 29 april 2019 vastgesteld.

Ondersteuning

De commissie heeft geen gebruik gemaakt van bij de Stichting Castrum Peregrini bestaande voorzieningen, zoals werk- en vergaderruimtes. De gesprekken met personen met wie de commissie contact heeft gezocht, vonden plaats in het Goethe Instituut in Amsterdam, dan wel elders. De commissie is de leiding en alle betrokken medewerkers van het Goethe Instituut veel dank verschuldigd voor de discrete gastvrijheid en voor de door de commissie gebruikte voorzieningen.

Gesprekken

De commissie heeft gesprekken gevoerd met tien personen waarbij van het besprokene een verslag is opgesteld dat aan deze personen voor aanvullingen en verbeteringen is voorgelegd. Hiervoor gold het in deze bijlage opgenomen gespreksprotocol. Alle voorstellen voor aanvullingen en verbeteringen zijn overgenomen en alle verslagen zijn vastgesteld.

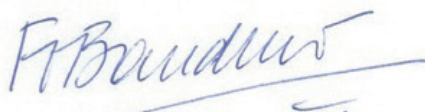
Naast deze formele gesprekken heeft de commissie met elf personen gesproken. In totaal zijn dus 21 gesprekken gevoerd. Met meer dan twintig anderen is per e-mail en telefonisch contact geweest.

Voor zover sprake was van citaten en verwijzingen naar deze gesprekken zijn deze citaten en verwijzingen ter autorisatie voorgelegd.

Gelet op het Instellingsbesluit heeft de Onderzoekscommissie de taak onderzoek te doen naar de aard en omvang van seksueel misbruik door Wolfgang Frommel en zijn directe omgeving. Het onderzoek moet inzicht bieden in de omstandigheden waaronder het misbruik heeft plaatsgevonden en indien mogelijk verantwoordelijkheden benoemen. De Onderzoekscommissie verstaat onder (seksueel) misbruik: seksueel contact met minderjarigen, niet consensueel seksueel contact onder fysieke of geestelijke dwang, kwaadaardige misleiding en dergelijke. De Onderzoekscommissie kan, bijvoorbeeld naar aanleiding van gesprekken en daaruit verkregen informatie, aanvullende vragen stellen en beantwoorden. De Onderzoekscommissie voert dit onderzoek uit mede aan de hand van gesprekken met instanties en personen die aan de uitvoering van haar opdracht kunnen bijdragen.

1. De Onderzoekscommissie nodigt uit per e-mail of telefonisch. Zij bevestigt de afspraak voor een gesprek per e-mailbericht. De uitgenodigden ontvangen voorafgaande aan het gesprek het Instellingsbesluit en dit Gespreksprotocol.
2. De Onderzoekscommissie streeft in haar onderzoek zorgvuldigheid en volledigheid maar ook doelmatigheid na. Gelet op het grote aantal gesprekken en andere werkzaamheden betekent dit dat de Onderzoekscommissie de gesprekken in beginsel voltallig voert maar in voorkomend geval vertegenwoordigd wordt door twee leden dan wel één lid. Onder 'leden' wordt verstaan de voorzitter alsmede de andere leden van de Onderzoekscommissie.
3. Uitgenodigde personen kunnen zich laten vergezellen en desgewenst bijstaan.
4. Van het gesprek wordt aan de hand van een bandopname een verslag gemaakt dat voor aanvullingen en verbeteringen aan de uitgenodigde wordt voorgelegd. Na ontvangst en verwerking van deze aanvullingen en verbeteringen stelt de voorzitter van de Onderzoekscommissie het verslag vast. De Onderzoekscommissie gaat met het gesprek en met het verslag vertrouwelijk om.
5. Mocht de Onderzoekscommissie citaten willen gebruiken uit gesprekken, dan worden deze citaten met de daarbij horende context ter autorisatie aan de betrokkene voorgelegd.
6. De bandopname van de gesprekken en de in het bezit van de Ondercommissie zijnde verslagen worden vier weken na de verschijning van het onderzoeksrapport van de Onderzoekscommissie overeenkomstig de aanwijzingen van de Autoriteit Persoonsgegevens vernietigd.

Amsterdam,04-01.....2019

mr. F.G. Bauduin
voorzitter van de
Onderzoekscommissie

Op 17 januari 2019 heeft de commissie in een brief aan een aantal personen opgeroepen om voor het onderzoek relevante informatie en documentatie aan de commissie beschikbaar te stellen. Hoewel niet iedereen heeft gereageerd op deze oproep, heeft de commissie veel informatie en documentatie ontvangen.

Een belangrijke bron van informatie vormde de biografie van Annet Mooij over Gisèle. Niet alleen de biografie zelf bevat veel gedocumenteerde informatie, maar van de kennis van Annet Mooij, onder andere over informatie die moeilijk toegankelijk is, heeft de commissie dankbaar gebruik kunnen maken. Een andere bron van informatie was het archief van de Stichting Castrum Peregrini. De commissie kon steeds onverwijld beschikken over de opgevraagde documentatie.

Dat gold ook voor de personen met wie de commissie heeft gesproken. Persoonlijke aantekeningen en informatie, dagboekantekeningen, correspondentie en dergelijke werden in ruime mate beschikbaar gesteld. Op deze plaats wil de commissie graag allen die haar hebben voorzien van voor het onderzoek relevante informatie bedanken.

Bezoeken

De voorzitter en de secretaris van de commissie hebben op 10 januari 2019 het achterhuis aan de Oudezijds Voorburgwal 153A in Amsterdam bezocht, waar van 1968 tot 2009 de Komturei was gevestigd. Op 25 februari 2019 heeft de commissie de panden van de Stichting Castrum Peregrini aan de Herengracht 401 en de Beulingstraat 10 bezocht waar zich de vertrekken bevinden waar Wolfgang Frommel en Gisèle hebben gewoond en waar het atelier van Gisèle in nog bijna onaangerode staat is te bezien.

Toetsing, hoor en wederhoor

De commissie heeft delen van de conceptrapportage ter toetsing voorgelegd aan Annet Mooij en Nel Draijer. Het betreft respectievelijk de hoofdstukken 3, 4 en 6 en hoofdstuk 7. Over de uiteindelijke tekst van hoofdstuk 7 is nauw overleg gevoerd met Slachtofferhulp Nederland. Passages die betrekking hebben op personen met wie de commissie heeft gesproken zijn op 14 april 2019 aan deze personen voorgelegd. Het betreft hier met name de desbetreffende passages in hoofdstuk 5. Na ontvangst van reacties, zijn aan enkele personen opnieuw passages voorgelegd en zijn aan anderen per e-mail aanvullende vragen gesteld. Op 12 april heeft de commissie het bestuur van de Stichting Castrum Peregrini feitelijke delen van het rapport voorgelegd. Het betreft met weglating van citaten en verwijzingen de hoofdstukken 1, 2, 3, 4, 6 en 7.

Spelling

Voor de spelling heeft de commissie gebruik gemaakt van het *Trouw Schrijfboek*. Omwille van de leesbaarheid heeft de commissie bij citaten uit gesprekken en ander bronmateriaal waar nodig afkortingen voluit geschreven en evidente spelfouten gecorrigeerd.

Aanpalende onderzoeken

Op 20 februari 2019 hebben de voorzitter en secretaris met vertegenwoordigers van het Genootschap der Vrienden (de Quakers) in Nederland gesproken. In dit gesprek was de vraag aan de orde of er bij het Genootschap der Vrienden informatie bekend zou zijn over misbruik van leerlingen op de Quakerscholen in Ommen en Werkhoven. De neerslag van dit gesprek en de vervolgens toegezonden informatie zijn te vinden in hoofdstuk 4.

De commissie was bij haar oprichting op de hoogte van de activiteiten van de *Unabhängige Kommission zur Aufarbeitung sexuellen Kindesmissbrauchs* in Duitsland. Omdat drie personen met wie de commissie heeft gesproken, ook met deze commissie contact hadden gezocht en met deze commissie hebben gesproken, heeft de voorzitter van de commissie op 17 januari 2019 gevraagd of het mogelijk was om over relevante informatie te beschikken. Op 5 februari 2019 ontving de commissie de volgende reactie op haar verzoek:

‘Dear Mr. Kreemers

Thank you for contacting the Independent Inquiry into Child Sexual Abuse in Germany. Mr Bauduin referred to our findings from interviews. Since these interviews are strictly confidential, it is not possible for us to provide any information. But we are happy to share our experience about how to get a secure environment for survivors in private sessions or similar. I enclose our flyer in English. If you have further questions, don't hesitate to contact me. Maybe we can arrange a phone call.

Yours sincerely

Kirsti Kriegel
Pressesprecherin’

Zoals aangegeven, heeft de commissie met de drie personen gesproken die eerder ook al met de Duitse commissie hadden gesproken. In de met hen gevoerde gesprekken is uitvoerig ingegaan op hun ervaringen – zoals zij die ook in hun gesprekken met de Duitse commissie hebben besproken.

Op 3 april 2019 heeft de Duitse commissie haar ‘Bilanzbericht 2019’ gepubliceerd (www.aufarbeitungskommission.de). De commissie heeft van dat rapport kennisgenomen en de bevindingen bij haar onderzoek betrokken.

Archivering

De commissie zal haar archief zo spoedig mogelijk overdragen aan het Stadsarchief Amsterdam. Het gaat in dit archief om zelf door de commissie gegenereerde documentatie. De van anderen ontvangen documentatie wordt geretourneerd dan wel vernietigd. Vier weken na de verschijning van dit onderzoeksrapport worden alle audio-opnames van de gesprekken vernietigd. Dat geldt ook voor de papieren en digitale

versies van de verslagen van gesprekken en daaraan ten grondslag liggend e-mailverkeer. Een en ander gebeurt in overeenstemming met de richtlijnen van de Autoriteit Persoonsgegevens.

Enkele personen hebben nadrukkelijk en schriftelijk te kennen gegeven dat zij de verslagen van de gesprekken die de commissie met hen heeft gevoerd zonder weglating van hun naam in het archief opgenomen willen zien. Weer anderen hechten aan anonimisering. Voor beide standpunten bestaat bij de commissie begrip.

Bijlage 6

Over de commissie

Voorzitter van de commissie is mr. F.G. (Frans) Bauduin. Frans Bauduin studeerde rechten in Groningen. Na zijn raio-opleiding was hij van 1981 tot oktober 2012 werkzaam als rechter en coördinerend vicepresident bij de rechtbank Amsterdam. In de jaren negentig werkte hij bij het Joegoslavië Tribunaal waar hij belast was met de ondersteuning van getuigen en nabestaanden. Momenteel is hij lid van het Instituut Sportrechtspraak dat klachten over onder andere seksueel misbruik en intimidatie in de sportwereld behandelt.

Mevrouw dr. S.B.L. (Sonja) Leferink is verbonden aan het International Victimology Institute Tilburg en is als onderzoeker werkzaam bij Slachtofferhulp Nederland. Mr. M.J. (Martien) Diemer is oud-rechter bij de rechtbank Amsterdam.

Secretaris van de onderzoekscommissie is dr. H.P.M. (Bert) Kreemers. Hij was eerder secretaris van de onderzoekscommissie naar seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke Kerk en van de onderzoekscommissie naar seksuele intimidatie en misbruik in de sport.